

idrak

Dini Arařtırmalar Dergisi / Journal of Religious Studies
Cilt/Volume-2 • Sayı/Issue-1 • Haziran 2022

Cilt | Volume: 2 • Sayı | Issue: 1

15 Haziran | June 15, 2022

Teorik ve Pratik Yönleriyle Mechûl Râvi

Unknown (Majhûl) Narrator with Its Theoretical and Practical Aspects

Nurullah Kağıt

Dr., Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Anabilim dalı, Hadis, İstanbul /Türkiye .

Dr., Marmara University, Institute of Social Sciences, Department of Basic Islamic Studies, Hadith, İstanbul/Turkey.

gazali_61@outlook.com

ORCID: 0000-0001-8697-9456

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü | Article Type: Araştırma Makalesi | Research Article

Geliř Tarihi | Date Received: 28 Şubat | February 2022

Kabul Tarihi | Date Accepted: 26 Nisan | April 2022

Yayın Tarihi | Date Published: 15 Haziran | June 2022

Atıf | Cite as

Kağıt, Nurullah. "Teorik ve Pratik Yönleriyle Mechûl Râvi". *İdrak Dini Araştırmalar Dergisi* 2/1 (Haziran 2022), 41-86.

İntihal | Plagiarism

Bu çalışma hakem değerlendirmesinden geçmiş, bir intihal yazılımı ile taranmıştır. İntihal yapılmadığı tespit edilmiştir.

This article has gone through a peer review process and scanned via a plagiarism software. No plagiarism has been detected.

Telif | Copyright ©

idrak'te yayımlanan çalışmaların telif hakları yazarlarına aittir.
The copyrights of articles published in *idrak* belong to their authors.

Published by Giresun Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi
Giresun University Faculty of Islamic Sciences, 28200, Giresun, Türkiye.

Teorik ve Pratik Yönleriyle Mechûl Râvî

Öz

Rivâyetlerin sıhhatini tespit, ağırlıklı olarak isnâd merkezli olmuştur. Isnâd kritiğindeki en temel iki unsur ise adâlet ve zabttır. Rivâyetin sıhhat durumu onu nakleden râvilerin adâlet ve zabt sıfatlarına ne derece sahip olduğuyula paralel olmuş, bu sıfatları zedeleyen kusurlar cerh-ta`dîl âlimleri tarafından ortaya konmuş ve söz konusu kusurları hâiz olduğu tespît edilen râvîler cerh edilerek rivâyetleri sahihlik mertebesini kaybetmiştir. Bu çerçevede râvinin adâlet vafına yönelik bir kusur olarak görülen cehâletü'r-râvî, râvinin hadis rivâyetinde meşhûr olmaması ve bu nedenle adâlet durumunun mechûliyet arz etmesidir. Bu vasıftaki bir râvî mechûl olarak anılmış ve rivâyetinin hükmü hususunda farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bu çalışmada meselenin usûl boyutu ele alınarak, muhaddisler ve Hanefî usûlcülere göre mechûl râvînin kavramsal çerçevesi ve rivâyetinin hükmü tespît edilmiş ve son olarak İbn Hacer'in *Takrîbu't-Tehzîb* adlı eseri özelinde *Kütüb-i sitta*'deki mechûl râvîlere dair yapılan bir araştırmanın istatistik sonuçları kısa değerlendirmesiyle birlikte aktarılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Cehâletü'r-râvî, Mechûl râvî, Mestûr, Mechûlü'l-ayn, Mechûlü'l-hâl.

Unknown (Majhûl) Narrator with Its Theoretical and Practical Aspects

Abstract

Determining the authenticity (sihha) of ahadith has been mostly isnad-centered. The two most basic elements in the critique of isnad are 'adalah and dabit. The authenticity of narrated ahadith has been parallel with rawis' level of 'adalah and dabit, defects that harm these attributes were uttered by competent scholars in sciences of jarh and ta'dil, and rawis determined as having subject defects were refuted and their riwayat lost the rank of being sahih. Jahalah al-rawi, which is seen as a flaw in the justice of the narrator, is that the narrator is not famous in the hadith narration and therefore the justice situation is unknown. A narrator of this quality has been referred to as unknown, and different opinions have been put forward regarding the validity of his narration. In this study, considering the technical aspects of the issue, the conceptual framework of the unknown narrator and the verdict of the narration were determined according to the muhaddithun and Hanafi methodists, and the results of a statistical study on the unknown narrators in al-kutub al-sitta, specifically Ibn Hajar's work named Takrîbu't-Tehzîb, are presented with a brief evaluation.

Keywords: Jahalah al-rawi, Majhul al-rawi, Mastur, Majhul al-ayn, Majhul al-hal.

Giriş

Lügatta “bilmemek, tanımamak” anlamındaki “cehl” kökünden türemiş olan *mechûl* kelimesi ism-i mef’ûl olup “bilinmeyen, tanınmayan” anlamına gelmektedir.¹ Terim anlamı itibarıyla çok genel olarak “tanınmayan, zâtı bilinmeyen râvi” veya “hakkında herhangi bir cerh veya ta’dîl hükmü bulunmaması sebebiyle hâli bilinmeyen râvi” anlamına gelmektedir. Söz konusu kelime “ma’rûf”un zıttıdır.² Kur’ân-ı Kerim’de bu anlamda; “Yoksa onlar resûllerini tanımadılar da bu yüzden mi onu inkâr ediyorlar?”³ buyrulmaktadır. Dil tahlilleriyle öne çıkan müfessir Zemahşerî (öl. 538/1143) bu âyetin tefsirini şöyle yapmıştır: “Yani onlar Muhammed’i; nesebinin sıhhatini, Hâşimoğullarının en hayırlılarından olduğunu, emânetini, sıdkını, zekâsını ve aklını, Kureys’in gençlerinin en hayırlısı olmakla vasıflandığını... bilmiyorlar mı?”⁴

O halde *mechûl-ma’rûf* kavramlarının lügat anlamlarıyla terminolojik anlamları arasında bir tür mutâbakattan söz etmek mümkündür.

Usûlde râvinin adâletine yönelik bir cerh sebebi olarak görülen *cehâlet*, râvinin tanınmamasını ve bilinmemesini ifade eden bir kavramdır. *Cehâletü’l-ayn*, râvinin kimliğinin, *cehâletü’l-hâl* ve *cehâletü’l-vasf* ise râvinin cerh-ta’dîl yönünden durumunun bilinmemesini ifade etmektedir.⁵ Dolayısıyla *mechûlü’l-ayn*, kimliği bilinmeyen râvi ya da daha doğru bir ifade ile “adı bilindiği halde hadis öğrenim ve öğretimi bilinmeyen” kimse anlamındadır. Böyle bir râviye *mechûlü’z-zât* da denilmektedir. *Mechûlü’l-hâl* de cerh-ta’dîl durumu bilinmeyen râvi anlamına gelmektedir. *Mechûlü’l-vasf*, *mechûlü’s-sıfa* ve *mechûlü’l-a-dâle* de *mechûlü’l-hâl* anlamındadır. *Mestûr* ise genelde *mechûlü’l-vasf*,

1 İbn Manzûr Ebû’l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî, *Lisanü’l-Arab* (Beirut: Dâru Sâdir, ts.), 11/129.

2 Muhammed Ali Tânevî, *Keşşâfü ıstîlâhâtî’l-fünûn ve’l-ulûm*, nşr. Ali Dehruç (Beirut: Mektebetü Lübnan 1416/1996), 1478; Ahmed Naim, *Hadis Usûlü* (İstanbul: Ravza Yayınları, 2009), 306.

3 el-Mü’minûn 23/69.

4 Ebû’l-Kâsım Mahmud b. Ömer ez-Zemâhşerî, *el-Keşşâf ‘an hakâiki gavâmidi’t-tenzîl ve ‘uyûni’l-ekâvîl fi vüçûhi’t-te’vîl*, nşr. Âdil Ahmed Abdulmevcûd vd. (Riyad: Mektebetü’l-Übeykân, 1418/1998), 4/240.

5 Abdullah Aydınlı, *Hadis İstihlaları Sözlüğü* (İstanbul: İFAV, 2013), 46.

mechûlü'l-'adâle ve *mechûlü'l-hâl* anlamında kullanılırken bazı usûlcüler tarafından dış yönüyle âdil, fakat iç yönüyle adâleti bilinmeyen kişi anlamında kullanılmıştır.⁶ *Mübbhem*; isim, künye veya lakabı belirtilmeksizin sadece “fulân: falan”, “recul: bir adam”, “imre'e: bir kadın”, “şeyh: bir hoca” şeklinde zikredilen kimse anlamındadır.⁷

Bu çalışmada *mechûl râvinin* özellikle hadisçiler ve Hanefî usûlcülerine göre kavramsal çerçevesi ve rivâyetinin delil değeri ele alınacak, son olarak *Kütüb-i sittedeki* mechûl râvilere dair bir araştırmamızın sonuçları paylaşılacaktır.

1. Kavramsal Çerçeve

Konuyla ilgili farklı yaklaşımlar olması nedeniyle kavramsal çerçeve burada iki başlık halinde ele alınacaktır.

1.1. Hadisçilere Göre Mechûl Râvi

İlk hadis usûlü müelliflerinden Hatîb el-Bağdâdî (öl. 463/1071) *mechûl râviyi* şöyle tanımlar:

Hadisçilere göre mechûl râvi, ilim tahsîli ile meşhur olmamış, âlimlerin tanımadığı ve rivâyet ettiği hadisi tek bir yolla bilinen (tek râvisi olan) kimsedir. ‘Amr zî Mürr, Cebbâr et-Tâî, Abdullah b. Eğar el-Hemedânî... gibi.⁸

Hatîb burada örnekleme yaparak, verdiği isimlerden sadece tek kişinin hadis rivâyet ettiğini, bu nedenle de *mechûl* olduklarını ifade etmiş, ardından bu cehâlet vasfının, kişiden en az iki veya daha fazla ilim tahsîli ile meşhûr olmuş râvinin rivâyette bulunmasıyla kalkacağını kaydetmiştir.⁹ Bu husustaki referanslarından birinin erken dönem hadis âlimlerinden Zühlî (öl. 258/871) olduğu anlaşılmaktadır. Zira isnâdlı olarak oğlundan naklettiğine göre Zühlî, “Muhaddisten iki kişi rivâyette bulunduğu zaman o kimsenin cehâlet vasfı kalkar.”

6 Ayrıntılı bilgi için bk. Emin Âşıkutlu, “Meçhul”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/287.

7 Aydınlı, *Hadis İstihlaları Sözlüğü*, 190. Konuyla ilgili kavramlar hakkında geniş bilgi için bk. Ahmet Yücel, “Cehâletü'r-Râvî ve İlgili Terimler”, *İLAM Araştırma Dergisi* 1/2 (1996), 145-160.

8 Hatîb Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Sâbit el-Bağdâdî, *el-Kifâye fi ma'rifeti usûli ilmi'r- rivâye*, nşr. Ebû İshak İbrahim ed-Dimyâtî (Kâhire: Dâru'l-Hüdâ, 1423/2003), 1/289.

9 Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 1/ 290.

demıştır.¹⁰ Zühlî'den sonra bu görüşün başka muhaddisler tarafından da benimsendiği görülmektedir. Örneğin Dârekutnî (öl. 385/995) hadisçilere göre kişinin cehâlet vasfının kalkması için kendisinden en az iki râvinin rivâyette bulunması gerektiğini ifade etmektedir.¹¹ Ancak Hatîb'e göre râvi bu şekilde *mechûl* olmaktan kurtulsa da adâletinin sabit olması için tek başına bu da yeterli değildir. Buna göre, eğer söz konusu kişiden bu keyfiyette iki kişi rivâyet etse dahi o kişi için adâlet sâbit olmayabilir.¹²

Hatîb el-Bağdâdî'nin bu ifadelerine göre bir râvinin *mechûl* sayılabilmesi için zikrettiği üç durumun aynı anda kendisinde bulunması gerektiği anlaşılmaktadır. Bu cehâlet en az iki râvinin kendisinden rivâyette bulunmasıyla ortadan kalksa da yine o kimsenin adâlet durumu *mechûl* kalabilir. Bu takdirde burada iki türlü cehâletten bahsetmek mümkündür. Birincisi, tarifi başında zikrettiği üç durum sebebiyle kimliği bilinmeyen râvidir. İkincisi de kimliği bilindiği halde adâlet durumu bilinmeyen râvidir.

Bu ifadelerden her ne kadar râvinin *mechûl* olmaması için kendisinden en az iki kişinin rivâyeti şartı anlaşılıyorsa da aslında bunun, râvinin hadis ilminde meşhûr olup olmadığını tespit maksadıyla konulmuş bir kâide olduğunu söylemek mümkündür.¹³ Filhakika pratikte muhaddislerin genel tutumunun bu istikamette olduğunu söylemek yanlış olmasa gerektir. Meselâ Ali b. el-Medîni (öl. 234/848-49) kimi zaman Yahyâ b. Ebî Kesîr ve Zeyd b. Eslem gibi iki râvinin rivâyette bulunduğu bir şahıs için *mechûl*, kimi zaman Zeyd b. Eslem ve el-Makburî gibi iki râvinin rivâyette bulunduğu kişi için *ma'rûf* nitelmesi yapmış, bazen de kendisinden ikiden fazla kişinin rivâyette bulunduğu râvinin *mechûl* olduğunu söylemiştir. Yine Ahmed b. Hanbel (öl. 241/855) ondan tek kişinin rivâyette bulunduğunu bildiği Hâlid b. Sümeyr adlı râviyi *mechûl* görmeyip hadisini hasen ve sahih kabul ederken diğer taraftan ikiden fazla kimsenin rivâyette bulunduğu Abdurrahman b. Va'le adlı râvinin *mechûl* olduğunu söylemiştir. Ebû Hâtim (öl. 277/890), kendisinden bir grup râvi rivâyette bulunduğu

10 Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 1/290.

11 Ali b. Ömer ed-Dârekutnî, *Sünenü'd-Dârekutnî*, nşr. Şuayb Arnavut vd. (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1424/2004), 4/227.

12 Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 1/290.

13 Mehmet Eren, *Hadis İlminde Ricâl Bilgisi ve Kaynakları* (İstanbul: İSAM, 2012), 285.

halde İshak b. Üseyd el-Horasânî adlı bir râviyi, rivâyet ettiği hadisler âlimler arasında meşhûr olmadığı için “meşhûr biri değil” (ليس بالمشهور) diye nitelemiştir.¹⁴ Örnekleri çoğaltmak mümkündür. Bütün bunlar esasında râvinin *ma'rûf* sayılması için sayıya pek itibar edilmediğini göstermektedir. Asl olan, râvinin âlimler arasında tanınmış olması, râvileri arasında meşhûr olan kimse/kimselerin olmasıdır.

İbnü's-Salâh'ın (öl. 643/1245) vicâde¹⁵ yoluyla naklettiği bilgiye göre İbn Abdilber (öl. 463/1071), *mechûl râvi* hususunda şöyle demiştir:

Kendisinden tek bir râvinin rivâyet ettiği kimse hadisçilere göre mechûldür. Ancak kişi ehl-i ilim olmakla değil de başka bir yönüyle meşhur olmuş olsa bu durumda da mechûl olmaktan çıkar. Zühdü ile meşhur olmuş Mâlik b. Dînar ve cesâreti ile ün salmış 'Amr b. Ma'dikerib gibi.¹⁶

Bu ifadenin ilk cümlesine göre bir kimsenin *mechûl* sayılmaması için en az iki kişinin ondan rivâyet etmiş olması gerektiği anlaşılrsa da sonraki cümleyle İbn 'Abdilber, bu görüşe mutlak anlamda katılmadığını ifade etmiş olmaktadır. Böylece tek râvisi olan kimselerin genelde *mechûl* râviler kabul edildiği şeklinde bir genelleme yapılabilir. Ancak bu, kayıtsız bir şekilde rivâyet ettiği hadis/hadisler tek râvi kanalıyla bize ulaşan kişilerin adâlet durumlarının kesinlikle *mechûl* olduğu, dolayısıyla rivâyetlerin kabul edilmeyeceği anlamına gelmez. Zira bunun vakiyla örtüştüğü de söylenemez. Nitekim İbn 'Abdilber kişinin adâlet durumunun tespiti ile ilgili olarak şöyle söylemiştir:

Ehl-i ilim olan, ilme ihtimam göstermekle tanınmış her kişi âdildir. Aksi bir durum açıklanmadığı müddetçe onun durumu adâlete hamledilir. Zirâ Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: “Bu ilmi her neslin âdil olanları taşıyacaktır.”¹⁷

İbn 'Abdilber'in bu husustaki tutumu esasında her iki cümlede de açıktır. O, kişinin adâlet durumunun sâbit olması için ya da başka bir

14 Bunlar ve daha fazla örnek için bk. İbn Receb el-Hanbelî, *Şerhu İleli't-Tirmizî*, nşr. Nüreddîn İtr (Beirut: Dâru'l-Melâh, 1398/1978), 1/82-84.

15 Vicâde: Hadis, ilim alma yollarından biri. Bir kimsenin, bir hocanın kendi el yazısıyla yazılmış bir vesîkayı veya rivâyet hakkına sahip olduğu bir hadis kitabını/bazı yazılı hadislerini bulması, elde etmesi. (bk. Aydınlı, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, 330.)

16 Ebû Amr İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî, *Ullûmü'l-hadis*, nşr. Nüreddîn İtr (Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1406/1986), 321.

17 İbnü's-Salâh, *Ullûmü'l-hadis*, 105.

ifâde ile râvinin *mechûl* olmaktan kurtulması için mutlak anlamda kendisinden hadis rivâyet edenlerin sayısına itibar etmemiş, âlimler arasında ilim, zühd, cesaret, dürüstlük gibi vasıflarla tanınmış olmanın yeterli olacağını ifade etmiştir. Dolayısıyla İbn ‘Abdilber’i, İbnü’s-Salâh’tan nakledilen yukarıdaki ilk cümleden hareketle mutlak olarak sayıya itibar edenler arasında saymak isabetli değildir. Nitekim her ne kadar İbnü’s-Salâh, onun son tahlildeki görüşünün çok genişlik içerdiğini ve kabul edilmediğini kaydetse de Mizzî (öl. 742/1341), Zehebî ve Sehâvî (öl. 902/1496) gibi âlimler bu hususta İbn ‘Abdilber’i haklı görmüşlerdir.¹⁸

Rivâyet dönemi sonrasında hadis usûlünde bir dönüm noktası olan İbnü’s-Salâh (öl. 643/1245), *mechûl râviyi* kategorize ederek ele almıştır. Ona göre *mechûl râvi* üç kısımda ele alınır:

Birincisi, hem zâhirî hem de bâtinî olarak (iç ve dış yönüyle) adâleti *mechûl* olan râvi. Böyle bir râvinin rivâyeti cumhûra göre makbûl değildir.

İkincisi, zâhirde âdil olup, iç yönü itibarıyla adâleti bilinmeyen râvi ki bu *mestûr* râvidir. İmamlarımızdan bazısı¹⁹ *mestûru* bu şekilde tanımlamıştır. Birinci şekildeki *mechûl* râvinin rivâyetini reddedenlerin bir kısmı bu *mechûl*ün rivâyeti ile ihticâc etmiştir. Bazı Şâfiî âlimler de bu görüştedir. Onlardan Süleym b. Eyyüb er-Râzî bunu açıkça dile getirmiş ve şöyle demiştir:

Zîra haber verme/hadis nakletme olayı râvi hakkında hüsn-i zan beslemeye bağlıdır. Ayrıca rivâyetler(in çoğu) râvilerinin bâtinî adâletini bilmesi imkânsız olan kimselerde bulunmaktadır. Dolayısıyla zâhir adâletle yetinilmesi gerekir. Bu noktada rivâyet, şâhitlikten farklıdır. Zira şâhitlik hâkimlerin huzurunda yapıldığı için orada bâtinî adâletin bilinmesi imkânsız değildir. Bu nedenle şâhitlikte hem zâhirî hem de bâtinî adâlet itibara alınmıştır.”

18 Geniş bilgi için bk. Nüreddîn Itr, *Menhecü’-n-nakd fi ulûmi’l-hadîs* (Dimaşk: Dâru’l-Fikr, 1399/1979), 103, 104; Abdülfettah Ebû Gudde, *Hamsü resâil fi ulûmi’l-hadîs* (Beyrut: Dâru’l-Beşâir, 1431/2010), 88-92. (dip. 1)

19 Irâkî, kastettiği kişinin Ebû Muhammed el-Begavî olduğunu (öl. 516/1122) söylemiştir. Bk. Zeynüddîn Abdurrahîm b. el-Hüseyn Irâkî, *et-Takyîd ve’l-Îzâh şerhu Mukaddîmeti İbni’s-Salâh*, nşr. Muhammed Rağîb et-Tabbâh (Beyrut: Dâru’l-Hadîs, 1405/1984), 121.

Ben derim ki birçok meşhûr hadis kitabındaki râviler hakkındaki uygulama da bu yöndedir. Söz konusu kitaplarda ismi geçen birçok râvi hayli zaman önce vefât ettiklerinden iç yönüyle adâlet durumlarını tahkik etmek artık imkânsızdır.

Üçüncüsü de *mechûlü'l-ayn* olan râvidir. *Mechûlü'l-ayn* olan râvinin rivâyetini kabul etmeyenlerin bir kısmı adâleti *mechûl* olan râvinin rivâyetini kabul etmiştir. İki âdil kişinin rivâyette bulunup tayin ettiği kişiden bu vasıftaki cehâlet kalkmış olur.²⁰

Görüldüğü üzere İbnü's-Salâh *mechûl râvi* ve rivâyetinin hükmünü üç kısımda ele almıştır. Zâhiren âdil ancak bâtınen *mechûl* olan râvinin *mestûr* olarak anılmasının İbnü's-Salâh'tan önce oluşmuş bir kavram olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim başta İmam Muhammed (öl. 189/805) olmak üzere ilk dönemden itibaren Hanefî usûl ve fıkıh âlimleri bu terimi kullanmış, yine Begâvî (öl. 516/1122) *mestûru* bu şekilde tanımlamış,²¹ Râfî (öl. 623/1226) de âlimlerin *mestûru* bu şekilde tanımladığını kaydetmiştir.²² İbnü's-Salâh'tan sonra Nevevî (öl. 676/1277) de *mestûr* için aynı ifadeyi kullanmıştır.²³

Nevevî,²⁴ İbn Cemâ'a (öl. 733/1333),²⁵ Tîbî (öl. 743/1342)²⁶ ve Süyûtî (öl. 911/1505)²⁷ gibi âlimlerin de İbnü's-Salâh'ın takipçisi oldukları ve bu taksimi benimsedikleri anlaşılmaktadır.

²⁰ İbnü's-Salâh, *Ullümü'l-hadîs*, 111, 112.

²¹ Ebû Muhammed el-Hüseyn b. Mesûd b. Muhammed el-Ferrâ el-Begavî, *et-Tehzîb fi fikhî'l-İmâm eş-Sâfî*, nşr. Âdil Ahmed Abdülmevcûd, Ali Muhammed Muavvad (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1418/1997), 5/263.

²² Abdülkerîm b. Muhammed er-Râfî, *el-Azîz şerhu'l-Vecîz*, nşr. Ali Muhammed Muavvad, Âdil Ahmed Abdülmevcûd (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1417/1997), 7/520.

²³ Muhyiddîn b. Şeref en-Nevevî, *Ravzatü't-tâlibîn ve 'umdetü'l-müftîn*, nşr. Züheyr eş-Şâviş (Beyrut: el-Mektebül-İslâmî, 1412/1991), 7/46.

²⁴ Muhyiddîn b. Şeref en-Nevevî, *et-Takrîb ve't-teysîr li ma'rifeti süneni'l-beşîri'n-nezîr*, nşr. Muhammed Osman el-Haşt (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-Arabî, 1405/1985), 49.

²⁵ Bedreddîn Muhammed b. İbrahim İbn Cemâ'a, *el-Menhelü'r-revî fi muhtasari ulûmi'l-hadîsi'n-nebevî*, nşr. Muhyiddîn Abdurrahman Ramazan (Dîmaşk: Dâru'l-Fikr, 1406/1986), 66.

²⁶ Hüseyin b. Abdullah et-Tîbî, *el-Hülâsa fi usûli'l-hadîs*, nşr. Subhî es-Sâmerrâî (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1405/1985), 90.

²⁷ Abdurrahman b. Ebî Bekir es-Süyûtî, *Tedribü'r-râvî fi şerhi Takrîbi'n-Nevevî*, nşr. Nazar Muhammed el-Faryâbî (Beyrut: Müessesetü'r-Reyyân, 1430/2009), 273.

Emîr es-San'ânî (öl. 1182/1768), zâhirî adâletle bâtinî adâlet arasında bir fark olmadığını delilleriyle birlikte uzunca zikretmiş²⁸ ve bu şekilde bâtinî adâleti itibara alarak yapılan bir taksîmi eleştirmiştir. Buna göre âlimler râvinin âdil olmasını şart koşmuşlar, adâletteki kıstasın da takvâ olduğunu söylemişlerdir. Takvâ ise kişinin yükümlülüklerini yerine getirmesi, yasaklardan sakınması, bid'ata bulaşmamasıdır. Sonra da âlimler, güvenilir birinin bir râviyi herhangi bir ta'dîl lafzıyla ta'dîl etmesinin yeterli olacağını ifade etmişlerdir. Bunun anlamı ise şudur: O güvenilir kişi, râvinin yükümlülüklerini yerine getirdiğini, yasaklardan sakındığını, bid'ata bulaşmadığını görmüş ve o kişinin âdil olduğunu haber vermiştir. Bu durum ise herkes tarafından müşâhede edilebilen zâhirî bir durumdur. Bâtinî hâlini/iç âlemini ise sadece Allah bilir. Dolayısıyla bâtinî adâleti şart koşmanın delîli yoktur.²⁹

Muâsır hadis âlimlerinden Nûreddîn Itr da bu şekilde bir üçlü taksîmi benimsemez. Ona göre böyle bir taksîm, ancak râvileri bizzat gören, tanıyan, zahîrî ve bâtinî adâletlerine muttali olan kimseler için söz konusu olabilir. Bunun dışında râviler hakkında kitaplardaki malumatlarla böyle bir ayırım yapmak mümkün değildir.³⁰

İmam Şâfiî'nin zâhiren, insanların gördüğü ve müşâhede ettiği kadarıyla âdil olan kimsenin haddi zâtında/bâtinî adâletle bile makbûl olduğuna işâret etmesi, gerekçe olarak da insanların zâhirle mükellef olduğunu ifade etmesi de es-San'ânî'nin açıkça dikkat çektiği bu kapsamda değerlendirilebilir.³¹

Aslında İbnü's-Salâh da bu noktaya dikkat çekmiştir. Zira yukarıda da nakledildiği gibi o, bazı Şâfiî hadis âlimlerine nispet ederek çoğu râvinin bâtinî adâletini bilmenin artık imkânsız olduğunu, dolayısıyla zâhir adâletle yetinilmesi gerektiğini aktarmıştır. Dolayısıyla ona göre de pratik anlamda üçlü taksim yapmanın bir faydası olmadığı söylenebilir. Nitekim İbn Hacer bu manada *mechûlû'l-hâl* ile *mestûr*

28 Emîr es-San'ânî, *Tavzîhu'l-efkâr li me'ânî tenkîhi'l-enzâr*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd (Medine: el-Mektebetü's-Selefiyye, ts.), 2/192-196.

29 Emîr es-San'ânî, *Tavzîh*, 2/192.

30 Itr, *Menhecü'n-nakd*, 91.

31 Muhammed b. İdrîs eş-Şâfiî, *er-Risâle*, nşr. Abdülfettâh Kebbâre (Beirut: Dâru'n-Nefâis, 1431/2010), 245.

arasında bir fark görmemiş ve ikili taksimi tercih etmiş, talebesi Sehâvî (öl. 902/1496) de onun bu taksiminin daha güzel olduğunu ifade etmiştir.³²

Diğer taraftan bâtinî adâlet ile müzekkîlerin tezkiyesine mürâcaat edilen adâletin, zâhirî adâlet ile ise hakkında herhangi bir cerh-ta' dîl olmaksızın sırf müslüman olmakla sâbit olan adâletin kastedildiği de belirtilmiştir.³³ Ancak bu kaydın sonraki dönem âlimleri tarafından zâhirî-bâtinî adâlet ayırımına mâkul bir izah getirmek amacıyla yapıldığını söylemek mümkün olduğu gibi bu kaydı da dikkate aldığımızda ihtilafın aslında lafzî olduğunu söylemek de mümkündür. Zîra bâtinî adâleti şart koşanlar da kişinin bâtinî hâlini/iç âlemini sadece Allah'ın bileceğini kabul ederler. Diğer taraftan bâtinî adâleti şart koşmanın birçok râviyi ve rivâyetini *mechûl* konumuna düşüreceğini ifade edenler, bu hususta müzekkîlerin tezkiyesine mürâcaat edilmesi gerektiği, onların tezkiyelerinin kişinin bâtinî adâletine delâlet edeceği kanaatindedirler.

İbn Hacer'e göre ise *mechûl râvi*, kendisinden tek kişinin rivâyette bulunduğu ve ismi belirtilmiş *mechûlü'l-ayn*, (eğer ismi belirtilmemişse ona *mübhem* ifâdesi kullanılır. Hükümce ikisi de aynıdır.) ve kendisinden iki veya daha fazla râvinin rivâyet ettiği ve tevsîk edilmemiş (ehli tarafından sikâ bir râvi olduğu beyan edilmemiş) *mechûlü'l-hâl* (*mestûr*) olmak üzere ikiye ayrılır.³⁴ Yine o, *Takrîbu't-Tehzîb*'de şöyle der:

Kitapta kendisinden birden fazla kişinin rivâyet ettiği ve tevsîk edilmemiş râvilere *mestûr* ve *mechûlü'l-hâl* lafızlarıyla işaret edilmiş,

32 Şemsüddîn Ebu'l-Hayr Muhammed b. Abdurrahman es-Sehâvî, *Fethu'l-muğîs bi şerhi Elfiyeti'l-hadîs*, nşr. Abdulkarîm b. Abdullah, Muhammed b. Abdullah (Riyâd: Dâru'l-Minhâc, 1426), 2/218.

33 Râfî, *el-Azîz Şerhu'l-Vecîz*, 3/175; Ali el-Kârî, *Şerhu şerhi Nuhbeti'l-Fiker*, nşr. Muhammed Nizar Temîm, Heysem Nizar Temîm (Beyrut: Dâru'l-Erkam, ts.), 518; Emîr es-San'ânî, *Tavzîh*, 2/192; Muhammed b. Bahadır eş-Şâfî ez-Zerkeşi, *el-Bahru'l-muhît fi usûli'l-fikh*, nşr. Abdulkadir Abdullah el-'Ânî (Beyrut: Dâru's-Safve, 1413/1992), 4/282; *en-Nüket 'alâ mukaddimeti İbni's-Salâh*, nşr. Muhammed Ali Semek (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1425/2004), 266.

34 İbn Hacer el-'Askalânî, *Nüzhetü'n-nazar*, thk. Abdullah b. Dayfullah (Medine: Câmî'atü Tayba, 1422/2001), 125, 126.

kendisinden tek kişinin rivâyette bulunduğu ve tevsîk edilmemiş olan râvilere de *mechûl* ifâdesiyle işaret edilmiştir.³⁵

Görüldüğü üzere İbn Hacer, zâhirî adâletle bâtinî adâlet arasında pratikte bir fark görmediğinden olsa gerek *mechûlü'l-hâl* ile *mestûr*'u aynı şey kabul etmiştir. Diğer taraftan o, ismi açıklanmayan râvinin *mübhem* olarak adlandırıldığını ve hükümce *mechûlü'l-ayn* ile aynı olduğunu belirtmiştir. *Mübhem* ile *mechûlü'l-ayn* arasında umum-husus mutlak ilişkisi vardır. Yani her *mübhem râvi* aynı zamanda *mechûlü'l-ayn*'dir. Buna mukabil her *mechûlü'l-ayn* olan râvi *mübhem* değildir.

Mübhem, genel anlamda hadisin senedinde veya metninde ismi açıklanmayan, زوج، امرأة، ابن فلان، ابنة فلان، عم فلان، عمة فلان، زوجة فلان gibi kapalı ifadelerle işaret edilen kişidir.³⁶ Konumuzu ilgilendiren kısım ise isnâddaki *mübhem* râvidir. Zira böyle bir râvi aynı zamanda kimliği bilinmeyen bir râvi olup *mechûlü'l-ayn* ile aynı kapsamda değerlendirilir. Burada dikkat çeken bir husus da İbn Hacer'in *Usûl*'ünde "mutlak olarak tek râvisi olan kişiyi" *mechûlü'l-ayn*, *Takrîb*'inde ise "tek râvisi olup tevsîk edilmemiş râvi"ileri *mechûl* (*mechûlü'l-ayn*) olarak nitelemesidir. Bununla birlikte uygulama açısından *Takrîb*'deki kayıtlı tanımın daha uygun olduğu söylenebilir.

35 İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbu't-Tehzîb*, nşr. Muhammed Avvâme (Beirut: Dâru'l-Yûsuf, 1433/2012), 111.

36 İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadîs*, 375.

1.2. Hanefî Usûlcülerine Göre Mechûl Râvi

Hanefî usûlcülerine göre ise *mechûl râvi* kavramının tamamen hadis rivâyetinde tanınmış biri olup olmamaya alakalı olduğu anlaşılmaktadır. Hanefî usûlü dendiğinde akla gelen ilk şahıs olarak İmam Muhammed'in (öl. 189/805) önde gelen talebelerinden İsbâ b. Ebân'ın (öl. 221/836) ifadelerinde *mechûl râvi*; rivâyetle ve insanların kendisinden ilim tahsil etmeleriyle tanınmamış olan kişidir. Buna da sahâbeden Ma'kıl b. Sinân, Vâbisa b. Ma'bed, Seleme b. el-Muhabbik gibi zâtları örnek vermiştir. Bu kapsamdaki râvilerin rivâyetlerinin kabul ya da reddi ictihâdî bir durumdur. Eğer ilgili rivâyetleri kendilerinden sikâ râviler rivâyet etmiş ve kıyâsa da aykırı düşmemişse kabul edilir.³⁷

Hanefî fıkıh usûlünün başta gelen isimlerinden Debûsî (öl. 430/1039) râvileri temelde ikiye ayırmaktadır:

Râvi ya ilmi ve nesebi açısından *ma'rûf* olur ya da sadece rivâyet ettiği bir veya iki hadisle bilinen *mechûl* olur. Her iki kısım râvi de sahâbe veya seleften ya kabul ya da red ile karşılaşır. Böylece bu kısımlar dörde çıkmış olur. (Birinci kısım olan) meşhûr râviler, râşit halîfeler ve abâdile-i selâse³⁸ gibileridir. *Mechûl râviler* ise Ma'kıl b. Yesâr, Seleme b. el-Muhabbik, Vâbisa b. Ma'bed ve sâir bedevî araplar gibi sadece rivâyet ettikleri hadislerle tanınan râvilerdir.³⁹

Serahsî'nin (öl. 482/1090) ifadesi ise şöyledir:

Mechûl kavramıyla biz, Allah resûlü ile uzunca birlikteliği (*tûl-i sohbet*) bilinmeyen Vâbisa b. Ma'bed, Seleme b. el-Muhabbik, Ma'kıl b. Sinân el-Eşca'î gibi sadece rivâyet ettiği bir veya iki hadisle tanınan kimseleri kastediyoruz.⁴⁰

Pezdevî (öl. 482/1089) de benzer ifadelere yer vermiştir:

37 Ahmed b. Ali er-Râzî el-Cessâs, *el-Fusûl fi'l-Usûl*, nşr. Uceyl Câsim en-Neşemî Kuveyt: Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şu'ûni'l-İslâmiyye, 1414/1994), 3/134-135.

38 Üç Abdullah anlamındadır. Hanefîler'e göre Abdullah b. Mes'ûd, Abdullah b. Ömer ve Abdullah b. Abbas'tan ibarettir. Bk. Raşit Küçük, "Abâdile (Hadis)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/7.

39 Ebû Zeyd Ubeydulah b. Ömer ed-Debûsî, *Takvîmü'l-edille fi usûli'l-fıkıh*, nşr. Halîl Muhyiddîn el-Meys (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1421/2001), 180.

40 Ahmed b. Ebû Sehl es-Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, nşr. Ebu'l Vefâ el-Efgânî (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1414/1994), 1/342.

Mechûl kavramıyla kastımız Vâbisa b. Ma'bed, Seleme b. el-Muhabbik, Ma'kıl b. Sinân el-Eşca'î gibi sadece rivâyet ettiği bir veya iki hadisle tanınan hadis rivâyetindeki *mechûl* kimselerdir.⁴¹

Yine Hanefî fukahâsından Ahsîkesî (öl. 644/1246),⁴² Nesefî (öl. 710/1310),⁴³ Kâkî (öl. 749/1348),⁴⁴ Molla Fenârî (öl. 834/1431),⁴⁵ Abdülazîz Buhârî (öl. 730/1329)⁴⁶ gibi âlimler de benzer ifadelerle eserlerinde yer verirler.

Kemâleddîn İbnü'l-Hümâm'ın (öl. 861/1457) talebesi Hanefî usûl-cüsü ve fakîh İbn Emîru Hâc (öl. 879/1474) Hanefîlere göre *mechûl râviyi* şöyle tarif etmiştir: “Onlara göre *mechûl râvi*, kimliği sadece rivâyet ettiği bir-iki hadisle bilinen, adâlet ve fıska bilinmediği gibi tûl-i sohbeti de bilinmeyen râvidir.”⁴⁷

İbnü'l-Hanbelî (öl. 971/1563), Hanefîlere göre *mechûl râvinin* mutlak anlamda sadece rivâyet ettiği bir-iki hadisle tanınan râvi olduğunu, kendisinden hadis rivâyet edenlerin sayısının hiçbir önemi olmadığını ifade etmiştir.⁴⁸ Burada bir ya da iki hadis rivâyet etmiş olmasının adâlet ve zabtının *mechûliyetinden* kinâye olduğu ifade edilmiştir. Yoksa kişinin adâlet ve zabt sahibi biri olduğu bilindikten sonra rivâyet ettiği hadis sayısının bir önemi yoktur.⁴⁹

Mestûr râviye gelince, usûl kaynaklarına bakıldığında *mechûl* ile *mestûr* arasında kavramsal mâhiyet açısından önemli bir fark olma-

41 Fâhru'l-İslam Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Pezdevî, *Kenzu'l-vusûl ilâ ma'rifeti'l-usûl* (*Keşfu'l-esrâr* ile birlikte) (Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418/1997), 2/559.

42 Hüsâmüddîn Muhammed b. Muhammed b. Ömer el-Ahsîkesî, *Muntehabü'l-Hüsâmî* (*en-Nâmî* adlı şerhi ile birlikte) (Pâkistan: Mektebetü'l-Büşrâ, 1433/2012), 142.

43 Ebü'l-Berekât Abdullah b. Ahmed en-Nesefî, *Keşfu'l-esrâr şerhu'l-musannif'ale'l-menâr* (*Nûru'l-envâr* ile birlikte) (İstanbul: el-Mektebetü'l-Hanîfiyye, ts.), 2/16-17.

44 Kivâmüddîn Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Hucendî el-Kâkî, *Câmiu'l-esrâr fi şerhi'l-Menâr*, nşr. Fadlurrahman Abdulgafûr el-Efgânî (Mekke: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 1426/2005), 3/678.

45 Molla Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi' fi usûli's-şerâ'i'* (İstanbul: Âsitâne kitabevi, ts.), 2/222.

46 Alâüddîn Abdülazîz b. Ahmed el-Buhârî, *Keşfu'l-esrâr 'an Usûli Fâhri'l-İslâm el-Pezdevî*, nşr. Abdullah Mahmud Muhammed Ömer (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418/1997), 2/560.

47 İbn Emîru Hâc, *et-Takrîr ve't-Tahbîr*, nşr. Abdullah Mahmud Muhammed Ömer (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419/1999), 2/324.

48 Radiyyüddîn Muhammed İbnü'l-Hanbelî, *Kafvu'l-eser fi safvi ulûmi'l-eser*, nşr. Abdulfettah Ebû Gudde (Beyrut: Mektebü'l-Matbû'âti'l-İslâmiyye, 1430), 86.

49 Zeynüddîn b. İbrâhim İbn Nüceym, *Fethu'l-gaffâr bi şerhi'l-Menâr*, (Kahire: Matba'atu Mustafa el-Bâbi el-Halebî, 1355/1936), 2/91.

dığı açığa çıkmaktadır. Abdülazîz el-Buhârî *mestûru*, “âdil mi fâsık mı olduğu bilinmeyen râvi” olarak tanımlar.⁵⁰ Yine o, İbnü’s-Salâh’ın *mechûl râvi* taksimini aktarırken bazı Hanefî usûlcülerinin *mestûru*, “zâhirde âdil olup bâtinî adâleti bilinmeyen râvi” diye açıkladıklarını ifade eder.⁵¹ İbnü’l-Hümâm, *mechûlü’l-hâl* ile *mestûru* özdeşleştirmiş,⁵² İbn Emîru Hâc da *mestûru*, “âdil olup olmadığı bilinmeyen râvi” diye tanımlamıştır.⁵³ *Mestûrun* “zâhirde âdil olup bâtinî adâleti bilinmeyen râvi” diye anlaşılmasının çok daha önceye dayandığını söylemek mümkündür. Zira Hasan b. Ziyâd’ın (öl. 204/819) Ebû Hanîfe’den nakline göre *mestûr râvi*, zâhirî adâleti sâbit olduğu için haberlerin rivâyeti hususunda âdil râvi gibidir.⁵⁴ Yine Serahsî’nin *Usûl*’ünün ilgili bölümüne bakıldığında *mestûrun* hep bu anlamda kullanıldığı görülmektedir. Abdülazîz el-Buhârî, hakikatte *mechûl* ile *mestûr* arasında bir fark olmadığını ifade etmiştir.⁵⁵ İbn Nüceym de (öl. 970/1563) *mestûr râviyi* “âdil mi fâsık mı olduğu bilinmeyen râvi” diye tanımladıktan sonra *mechûl* ile özdeşleştirmiştir.⁵⁶ İbnü’l-Hanbelî de *mestûr râvinin* Hanefîlere göre “mutlak anlamda zâhirde âdil olup bâtinî adâleti bilinmeyen râvi” olduğunu ifade etmiştir. Kendisinden hadis rivâyet eden râvilerin sayısının bir önemi yoktur.⁵⁷

Netice itibarıyla *mechûl* ile *mestûr* arasında kavramsal mâhiyet açısından önemli bir fark olmadığı anlaşılmaktadır. Zirâ *mechûl râvi*, *tûl-i sohbeti* bilinmediği için adâlet durumu *mechûl* kalan kişidir.⁵⁸ Hz. Peygamber’den bir-iki hadis rivâyet etmiş olması sebebiyle zâhirî anlamda adâletin var olduğu anlaşılmaktadır. Zaten *mestûr râvi*

50 Buhârî, *Keşfu’l-esrâr*, 2/585. (وهو الذى لم يعرف عدالته ولا فسقه)

51 Buhârî, *Keşfu’l-esrâr*, 2/586.

52 İbn Emîru Hâc, *et-Takrîr ve’t-Tahbîr*, 2/318. (مجهول الحال وهو المستور)

53 İbn Emîru Hâc, *et-Takrîr ve’t-Tahbîr*, 2/318. (وهو من لم تعرف عدالته ولا فسقه)

54 Serahsî, *Usûl*, 1/370.

55 Buhârî, *Keşfu’l-esrâr*, 2/585.

56 İbn Nüceym, *Fethu’l-gaffâr*, 2/98. (فلا يقبل خبر المستور فى الظاهر وهو الذى لم تعرف عدالته ولا فسقه وهو المجهول)

57 İbnü’l-Hanbelî, *Kafou’l-eser*, 86. (اما المستور وهو عندنا من كان عدلا فى الظاهر ولم تعرف عدالته (فى الباطن سواء انفرد بالرواية عنه واحد ام روى عنه اثنان فصاعدا)

58 Cehâletü’r-râvi” açısından sahâbînin durumu için bk. Bünyamin Erul, “Cehâletü’r-Râvi Açısından Sahâbînin Durumu”, *İslâm Medeniyetinin Kurucu Nesli Sahâbe: Sahâbe Kimliği ve Algısı Tartışmalı İlmî Toplantı*, (Sakarya: Ensar, 2013), 167-184.

de “zâhirde âdil olup bâtinî adâleti bilinmeyen râvi” olarak ifade edilmektedir. Ancak bu kavramların kullanımında bir fark olduğu görülmektedir. Buna göre *mechûl râvi* daha çok ilk üç nesildeki râviler için kullanılmasına karşılık *mestûr râvi* kavramı daha sonraki dönem râvileri için kullanılmaktadır.

2. Hadisçilere Göre Mechûl Râvinin Rivâyetinin Hükümü

Bazı zayıf hadislerin zayıflığının, farklı rivâyetlerle desteklenmek suretiyle telafi edildiği, hadis usûlünde bilinen bir husustur. Bu anlamda örneğin “hasen li-gayrihî” olarak adlandırılan hadis temelde zayıf hadistir. Zayıflık noktası, başka tarîklerle lafzen ya da manen desteklenmek suretiyle telâfi edildiği için, yani *hasenliği* zatından değil de hârici bir sebepten kaynaklandığından dolayı da *hasen li-gayrihî* olarak adlandırılmıştır. *Tevcîhu'n-nazar'* da konuyla ilgili ifadeler şu şekildedir:

Kimi zaman bazı hadislere birtakım haller âriz olur ve o haller, ilgili hadisin kuvvetini artırabilir. Bu sayede zayıf hadis, hasen hadis mertebesine çıkabilir. Hasan hadis de sahih hadis mertebesine çıkabilir. Bu sadece zayıf ya da hasen hadise has bir hüküm değildir. Aynı şey –sıhhat dereceleri itibarıyla- sahih hadis için de söz konusudur.⁵⁹

İbnü's-Salâh da hadisteki zayıflığın, örneğin râvinin hafızasındaki bir probleminden kaynaklanması halinde, râvi eğer sıdk ve diyânet ehli birisi ise, bu durumda rivâyet ettiği hadisin başka bir tarîkle daha bize gelmesi durumunda bu râvinin ilgili hadisi zabtettiği, yani zabt ve hıfzına dair herhangi bir problemin söz konusu olmadığı anlaşılacağı ifade etmiştir. Bir hadis hâfızının mürsel olarak rivâyet ettiği hadis de böyledir. Burada zayıflık sebebi olan *irsâl* de az bir zayıflıktır ve başka bir tarîkle gelmesi durumunda ortadan kalkmış olur. Ancak bazı zayıflıklar da var ki onların bu şekilde telâfisi mümkün değildir. Çünkü oradaki zayıflık şiddetlidir. Örneğin yalanla ithâm edilen bir râvinin rivâyet ettiği hadis ile şâz hadis böyledir.⁶⁰

O halde aktarılan bu bilgiler açısından meçhul râvinin rivâyetinin hükümü burada iki ana başlık altında incelenecektir.

59 Tâhir b. Sâlih b. Ahmed el-Cezâirî, *Tevcîhu'n-nazar ilâ usûli'l-eser*, nşr. Abdulfettâh Ebû Gudde (Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1430/2009), 362.

60 İbnü's-Salâh, *Ullûmü'l-hadîs*, 34.

2.1. Teferrüd Hâlinde Mechûl Râvinin Rivâyeti

2.1.1. Mechûlü'l-'ayn Olan Râvinin Rivâyeti

Kimliği belirsiz olan, dolayısıyla da adâlet durumu bilinmeyen *mechûl râvinin* rivâyet ettiği hadisin hükmü hakkında farklı görüş ve yaklaşımlar mevcuttur. Bazı âlimler, râvinin âdil sayılması için müslüman olmasından başka bir şart aranmayacağı gerekçesiyle rivâyetini mutlak olarak kabul ederken,⁶¹ diğer bazıları da kesinlikle reddedileceğini ve bu hususta icma' olduğunu ifade etmiştir.⁶² Dâ-rekutnî, tek râvisi olan ve rivâyetinde tek kalan kişinin rivâyet ettiği hadis hakkında bir başkasının muvâfakatı olmadığı sürece tevakkuf edilmesi gerektiğini belirtir.⁶³ Onun bu görüşü çerçevesinde konu hakkında bir diğer kanaatin "tevakkuf" olduğu söylenebilir. Âlimlerin bazıları da bu konuda kesin bir hüküm vermemiş, meselenin birtakım kayıtlarla ele alınması gerektiğini ileri sürmüşlerdir. Buna göre, eğer *mechûlü'l-'ayn* olan bu râviden hadisi rivâyet eden kişi Abdurrahman b. Mehdî, Yahya b. Sa'îd gibi sadece sikâ râvilerden hadis rivâyet eden kişi ise -tek bir kişinin tezkiyesinin yeterli kabul edilmesi durumunda- rivâyeti kabul edilir, aksi halde kabul edilmez.⁶⁴ Eğer bu kişi ilim ile olmasa da zühd, cesaret, yardımseverlik gibi hasletlerle meşhûr olmuş biri ise rivâyeti kabul edilir. Aksi halde kabul edilmez. Bu da İbn 'Abdilberr'in görüşüdür.⁶⁵ Eğer cerh-ta'dîl uzmanlarından

61 Sehâvî, *Fethu'l-muğîs*, II, 206; Ebû Yahya Zeynüddîn Zekeriyâ el-Ensârî, *Fethu'l-bâkî bi şerhi Elfiyeti'l-İrâkî*, nşr. Hâfız Senâullah ez-Zâhidî (Beyrut: Dâru İbn-i Hazm, 1420/1999), 255. Râvinin âdil sayılması için müslüman olmasından başka bir şart aramayanların bu görüşe sahip olmaları bazıları tarafından makul görülmemiştir. Çünkü bu, müslüman olduğunun sâbit olması durumunda böyle olabilir. Söz konusu kişi ise *mechûlü'l-'ayn*, yani kimliği, kişiliği bilinmeyen birisidir. Dolayısıyla müslüman olduğu henüz bilinmiyor. Hal böyleyken sırf müslüman olmasının adâlet için yeterli olacağı fikrinden hareketle *mechûlü'l-'ayn* olan râvinin rivâyetinin mutlak anlamda makbûl olacağını ileri sürmek nasıl mümkün olsun? Bk. Burhâneddîn İbrahim b. Ömer el-Bikâ'î, *en-Nüketü'l-vefiyye bi mâ fi şerhi'l-Elfiyye*, nşr. Mâhir Yasin el-Fahl (Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1428/2007), 1/625.

62 Zeynüddîn Abdurrahîm b. el-Hüseyn el-İrâkî, *Şerhu't-Tebşire ve't-tezkire*, nşr. Abdüllatif el-Hümeym, Mâhir Yâsin Fahl (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1423/2002), 1/350; Sehâvî, *Fethu'l-muğîs*, 2/205; Zekeriyâ el-Ensârî, *Fethu'l-bâkî*, 255.

63 Dârekutnî, *Sünen*, 4/227.

64 Zeynüddîn Abdurrahîm b. el-Hüseyn el-İrâkî, *Şerhu't-Tebşire ve't-tezkire*, nşr. Abdüllatif el-Hümeym, Mâhir Yâsin Fahl (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1423/2002), 1/351.

65 İrâkî, *Şerhu't-Tebşire ve't-tezkire*, 1/351.

birisi onu tezkiye etmişse kabul edilir. Aksi halde kabul edilmez. Bu Ebü'l-Hasan İbnü'l-Kattân'ın (öl. 628/1230) tercihidir.⁶⁶

İbn Hacer de eğer bu *mechûl râviden* hadisi rivâyet eden tek kişinin dışında başka birisi bu râviyi tezkiye ederse o takdirde en sahih görüşe göre rivâyetinin kabul edileceğini ifade etmiştir. Hatta işin uzmanı olması durumunda bu *mechûl râviden* hadisi rivâyet eden tek kişinin de tezkiyesinin yeterli olacağını kaydetmiştir.⁶⁷ İbn Hacer'in *Fethu'l-bârî*'de bir hadis hakkındaki ifadeleri şöyledir:

İsnâdı sağlamdır. Hakkında söylenebilecek en önemli illeti, Züh-rî'nin (öl. 124/741) onu Nebhân'dan rivâyette tek kalmasıdır. Bu ise sıhhatini zedeleyecek bir kusur değildir. Zira Züh-rî'nin tanıdığı ve "Ümmü Seleme'nin mükâtebi" olarak tanıttığı ve herhangi birinin cerhetmediği kişinin rivâyeti reddedilmez.⁶⁸

İbnü'l-Kayyım el-Cevziyye (öl. 751/1350) sahabeden Ebû Rukâ-ne'nin hanımından ayrılmasıyla ilgili bir rivâyetin⁶⁹ akabinde şunları söyler:

Bu hadisin tek illeti, İbn Cüreyc'in (öl. 150/767) bunu Ebû Râfi''in oğullarından birinden rivâyet etmiş olmasıdır. Bu kişi ise *mechûldür*. Ancak tâbiinden bir zattır. Diğer taraftan İbn Cüreyc sikâ ve âdil hadis imamlarındandır. Âdil râvinin herhangi birinden hadis rivâyet etmesi, hakkında herhangi bir cerh hükmü bilinmediği sürece o kişi için ta'dîl sayılır. Ayrıca hadislerde yalan, tâbiin döneminde pek bilinen bir şey değildir. Özellikle Medîneli tâbiinde ve Hz. Peygamber'in âzatlıları için, ayrıca insanların şiddetle ihtiyaç duyacakları böylesine önemli bir hadis için yalan söz konusu olamaz.⁷⁰

Dolayısıyla meselenin birtakım kayıtlarla ele alınması daha isabetli görünmektedir. Nitekim İbn Kesîr (öl. 774/1373) ismi açıklanmayan *mübbhem râvi*, ya da ismi açıklandığı halde kimliği bilinmeyen (*mechû-lü'l-'ayn*) râvinin rivâyetini, bildiğimiz hiçbir âlimin kabul etmediğini kaydetmiş, devamla söz konusu râvinin, tâbiin döneminde ve Hz.

66 Irâkî, *Şerhu't-Tebşire ve't-tezkire*, 1/351.

67 İbn Hacer, *Nüzhëtü'n-nazar*, 125.

68 İbn Hacer, *Fethu'l-bârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, nşr. Muhibbuddîn el-Hatîb (Beirut: Dâru'l-Ma'rife, 1379), 9, 337.

69 Ebû Dâvud Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî, *Sünenü Ebî Dâvud*, thk. Sâlih b. Abdulaziz (Riyâd: Dâru's-selâm, 1421/2000), "Talâk", 9.

70 İbnü'l-Kayyım el-Cevziyye, *Zâdü'l Me'âd fi hedy-i hayri'l-'ibâd*, nşr. Şuayp Arnavut, Abdülkadir Arnavut (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 1430/2009), 807.

Peygamber'in haklarında hayırla şahitlik yaptığı dönemde yaşamış birisi olursa o takdirde rivâyetine kulak verilebileceği ve o rivâyetle bazı yerlerde önümüzün aydınlanabileceğini ifade etmiştir. Nitekim Ahmed b. Hanbel'in *Müsned'*inde ve başka yerlerde bu kabilden birçok hadis mevcuttur.⁷¹

Hakikatte Buhârî ve Müslim'in *Sahîh*'lerinde de kendilerinden yalnızca bir şahsın rivâyetinde bulunduğu sahâbeden hadis nakledilmiştir.⁷² Konuya ışık tutması açısından son değerlendirme olarak Zehebî'nin bu hususta söylediklerini aktarmak uygun olacaktır. O şöyle der:

Mechûl râvilerle gelince,⁷³ eğer bu râvi kibâru't-tâbiîn (tâbiîn'in büyüklerinden) ya da orta yaşlılarındansa, usûle aykırı olmayıp lafızlarında zayıflık olmadıktan sonra rivâyet ettiği hadis tahammül edilir ve hüsn-i zanla karşılanır. Eğer bu kişi sığâru't-tâbiîn (tâbiîn'in küçüklerindense) o takdirde temkinli davranılır ve netice, ondan hadisi rivâyet eden kişinin büyüklüğü, rivâyeti araştırıp araştırmadığına göre değişir. Eğer etbâu't-tâbiîn ve daha sonraki nesilden biriye o takdirde onun rivâyet ettiği haber özellikle tek kalması durumunda daha zayıf olur.⁷⁴

2.1.2. Mechûlü'l-hâl/Mestûr Olan Râvinin Rivâyeti

Mechûlü'l-hâl ya da *mestûr* râvinin rivâyetinin hükmü hususunda da farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bazı âlimler mutlak anlamda reddedileceğini ve cumhûrun bu görüşte olduğunu ifade ederken⁷⁵ birçoğu ise mutlak anlamda kabul edileceğini kaydetmiştir. Zira kimliğini bilmek adâletini bilmeye ihtiyaç bırakmaz.⁷⁶ Ebû Hanîfe'nin bu görüşte olduğu nakledilmiştir.⁷⁷ İbnü's-Salâh bazı Şâfiî âlimlerin

71 Ahmed Muhammed Şâkir, *el-Bâ'isü'l-hasîs şerhu ihtisârî ulûmî'l-hadis*, nşr. Fâzıl Mahmud (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1432/2001), 142.

72 Ayşe Esra Ağırakça Şahyar, *Zayıf Hadis* (İstanbul: Akademi Yayınları, 2011), 206; *Sahîh*'te kendisinden sadece bir râvinin rivâyetinde bulunduğu sahâbe sayısı ve diğer hususlar için bk. Osman Aydın, "Râvinin Adâletine İlişkin Hususiyetler Bağlamında Buhârî'nin Hadis Ricâline Yaklaşımı "el-Câmiu's-Sahîh Özeline", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2017 16/32, 760-763.

73 Mutlak kullanıldığında *mechûlü'l-ayn* kastedildiği için bu konu başlığı altında aktarıldı.

74 Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed ez-Zehebî, *Dîvânü'd-Du'afâ ve'l-Metrûkîn*, nşr. Hammad b. Muhammed el-Ensârî (Mekke: Mektebetü'n-Nehda, 1387/1967), 478.

75 İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, 126; Sehâvî, *Fethu'l-muğîs*, 2/213.

76 Emîr es-San'ânî, *Tavzîh*, 2/192

77 Sehâvî, *Fethu'l-muğîs*, 2/214; Zerkeşî, *en-Nüket*, 265.

bu görüşte olduğunu ifade etmiştir. Onlardan Süleym b. Eyyüp er-Râzî bunu kesin bir şekilde ifade edip şöyle demiştir:

Haber verme/hadis nakletme olayı râvi hakkında hüsn-i zan beslemeyle bağlıdır. Ayrıca rivâyetler(in çoğu) bâtinî adâletlerini bilmenin imkânsız olduğu râvilerde bulunmaktadır. Dolayısıyla zâhir adâletle yetinilmesi gerekir. Bu noktada rivâyet şâhitlikten farklıdır. Çünkü şâhitlik hâkimlerin huzurunda yapıldığı için orada bâtinî adâletin bilinmesi imkânsız değildir. Bu nedenle şâhitlikte hem zâhirî hem de bâtinî adâlet itibara alınmıştır.⁷⁸

İbnü's-Salâh kendisi de özellikle hadis kitaplarında rivâyetleri kaydedilmiş râviler için bu görüşe meyletmiştir. Zira birçok meşhûr hadis kitabındaki uygulama da bu yöndedir ve mezkûr kitaplarda ismi geçen çoğu râvinin hayli zaman önce vefât etmeleri nedeniyle iç yönüyle adâlet durumlarını bilmek artık imkânsızdır.⁷⁹

Özellikle ilk üç nesilden rivâyetleri Buhârî ve Müslim gibi *sahîh* hadis kaynaklarında bulunan *mestûr* râvilerin iç yönüyle adâletlerini tespit etmenin artık imkânsız olduğu, dolayısıyla söz konusu rivâyetlerin kabul edilmemesi durumunda birçok şer'î hükmün boşa çıkacağı gerekçesiyle *mestûr* râvinin rivâyetinin kabul edilmesi gerektiği ifade edilmiştir.⁸⁰

Bazı âlimler de bu hususta tevakkuf edilmesi gerektiğini düşünmüşlerdir. Zerkeşî, hadisçilerden ve diğerlerinden birçok muhakkik âlimin bu görüşte olduğunu kaydetmiştir. Ebû Hâtim ve Tirmizî bu düşünceye sahiptir.⁸¹ İbn Hacer de bunu en isabetli görüş bulur. Buna göre *mestûr* gibi adâlet durumu ihtimalli râvilerin rivâyeti hakkında mutlak anlamda müsbet ya da menfî bir şey söylemek doğru değildir. Bilakis böyle bir rivâyetin durumu, râvisin hâlinin açığa çıkmasına bağlı olmalıdır. Dolayısıyla râvinin adâlet durumu belirlenene kadar tevakkuf etmek gerekir. Nitekim Cüveynî de bunu kesin bir görüş

78 İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadîs*, 112.

79 İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadîs*, 112.

80 Abülhâyy el-Leknevî, *er-Ref' ve't-tekmîl fi'l-cerh ve't-ta'dîl*, thk. Abdülfettah Ebû Gudde (Beyrut: Mektebül-Matbû'âti'l-İslâmiyye, 1425/2004), 243 (dip. 51).

81 Zerkeşî, *en-Nüket*, 266.

olarak belirtmiştir. İbnü's-Salâh'ın müfesser bir cerh ile cerhedilmeyen râvi hakkındaki görüşü de bunun gibidir.⁸²

Nihayetinde bir hadisin sıhhat durumu hakkında hüküm vermek, râvisinin adâletine bağlıysa o halde adâlet durumu ihtimalli olan râvilerin rivâyetleri hakkında kesin bir yargıya varmamak, hâlinin açığa çıkmasını beklemek en isâbetli ve ihtiyatlı olan yol olsa gerektir.

İbn Hacer'in bu görüşü Cüveynî'ye tâbî olarak dile getirdiği anlaşılmaktadır. İbn Hazm (öl. 456/1046) da bu görüşü dile getirmiş ve fâsık mı âdil mi, gâfil mi yoksa hıfz ve zabt sahibi biri mi olduğu bilinmeyen bir râvi hakkında tevakkuf edilmesi gerektiğini, adâlet, zabt ve hıfz sahibi olduğu açığa çıktığında haberinin kabul edilmesi; hıfzının ve zabtının yetersiz olduğu anlaşıldığında da terk edilmesi gerektiğini belirtmiştir.⁸³

Dârekutnî'nin, tek râvisi olup rivâyet ettiği hadiste tek kalan kişinin rivâyeti için “Bir başkası ona muvâfakat etmediği sürece tevakkuf edilmesi gerekir.”⁸⁴ şeklindeki ifadesi de bu bağlamda önemlidir. Zira onun bu görüşünü her ne kadar *mechûlü'l-'ayn* kapsamında değerlendiresek de *mechûlü'l-'ayn*'dan daha iyi bir mertebede olan *mechûlü'l-hâl* râvi için öncelikle aynı şeyi söylemeye bir engel olmasa gerektir.

Cüveynî'nin bu paraleldeki değerlendirmeleri şu şekildedir:

Kendisinden adâletin zıddı bir durum zâhir olmamış, ancak iç yönüyle adâlet durumu da bilinmeyen kişi anlamındaki *mestûr râvinin* rivâyeti hususunda hadisçiler tereddütte kalmışlardır. Muteber usûlcülerin meylettikleri görüş böyle bir râvinin rivâyetinin kabul edilmemesidir. Bizde (Şâfîilerde) kesin olarak belirtilen görüş de budur... Benim tercihim, *mestûrun* rivâyetinin reddi ya da kabulü hususunda mutlak anlamda bir şey söylememektir. Doğrusu şudur: Âdil râvinin rivâyeti makbûldür. Fâsık râvinin rivâyeti ise reddedilir. Mestûr râvinin rivâyeti ise hâlinin/adâlet durumunun tebeyyün etmesine/açığa çıkmasına mevkuftur. Örneğin bir şeyin helâl olduğuna inansak,

82 İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, 126. İbnü's-Salâh müfesser olmayan (sebebi açıklanmayan) bir sözle yapılan cerhin kabul edilmeyeceğini, bu hususta cerh sebebine bakıp hüküm vermek gerektiğini söylemiştir. Zira birinin cerh olarak inandığı şey, hakikatte cerh sebebi olmayabilir (bk. İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadîs*, 106.)

83 Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Sa'îd İbn Hazm el-Endülûsî, *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*, nşr. Ahmed Muhammed Şâkir (Beyrut: Dâru'l-Âfâk el-Cedîde, ts.), 1/138.

84 Dârekutnî, *Sünen*, IV/227.

bir *mestûr* râvi de haram olduğunu ifade eden bir haber nakletmiş olsa, bu durumda benim kanâatim söz konusu *mestûr* râvinin hâline dâir araştırma sonuçlanıncaya kadar o helâl kabul ettiğimiz şeyden kendimizi alıkoymamız gerektiğidir...⁸⁵

2.2. Mütâbaat Halinde Mechûl Râvinin Rivâyeti

Zayıf hadislerin bir kısmı aynı lafızla ya da aynı manayı ifade eden başka bir lafızla gelmiş farklı isnâdlarla desteklenmek suretiyle zayıf hadis olmaktan çıkabilir. O halde hangi derecedeki zayıflığın, ya da hangi zayıflık sebeplerinin *mütâbi'* ya da *şâhid*lerle ortadan kalkabileceği incelenmelidir.

Konu çerçevesinde aktarılabilecek bazı ifadeler Tirmizî tarafından dile getirilir. O, *hasen hadis* hakkında şöyle der: “İsnâdında yalanla ithâm edilen bir râvi bulunmayıp şâz olmayan ve benzeri başka bir tarîkten de rivâyet edilen hadis bize göre *hasen hadistir*. ”⁸⁶

O halde Tirmizî'ye göre *mechûl râvinin* rivâyet ettiği hadis, sırf *cehâletü'r-râvi* nedeniyle zayıf kabul edilmişse, *mütâbi'* ya da *şâhidi* olması durumunda *hasen hadis* kapsamında değerlendirilmiştir. İbnü's-Salâh, *hasen hadise* dair muhaddislerin ifadeleri ve uygulamaları üzerine iyice kafa yordüğünü ve neticede onların bu konudaki görüşlerinin tamamını da kapsayacak şekilde *hasen hadis*in iki kısım olduğunu tespit ettiğini ifade ederek şunları dile getirir:

Birincisi, isnâdında hadis rivâyetine ehliyeti sâbit olmamış *mestûr* bir râvi bulunan hadistir. Ne var ki bu râvi, rivâyetinde çokça hata yapan gaflet sahibi, ya da yalanla itham edilen biri değildir. Yani hadiste kasıtlı olarak yalan söylediği bilinmeyen ya da hakkında başka bir fisk sebebi zâhir olmamış biridir. Bununla birlikte hadis metninin aynısı ya da benzeri, bir ya da birden çok tarîkle rivâyet edilerek *mütâbi'* ya da *şâhid*le desteklenmek suretiyle güç kazanıp şâz ya da münker olmaktan çıkmıştır. Tirmizî'nin *hasen hadise* getirdiği tarif bu çerçevede değerlendirilir...⁸⁷

İbn Hacer, râvinin zabtındaki kusurdan dolayı hadis *hasen li-zâtihi* olarak adlandırıldığını ve buradaki *hasenliğin* hâricî bir se-

85 Ebu'l-Me'âlî Abdülmelik b. Abdullah b. Yusuf el-Cüveynî, *el-Burhân fi usûli'l-fıkıh*, nşr. Abdülazîm ed-Dîb (Devha [Doha]: Câmi'atu Katar,1399), 1/614, 615.

86 İbn Receb el-Hanbelî, *Şerhu ileli't-Tirmizî*, 1/384.

87 İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadîs*, 31.

bebten kaynaklanmadığını belirtmiş, hâricî bir sebeple *hasen* olma vasfı kazanan hadisin başka yollarla desteklenmek (i'tizâd) suretiyle hasenliği kazandığını ifade ederek bunu da *mestûr* râvinin rivâyet ettiği hadisle örneklendirmiştir.⁸⁸ Yine İbn Hacer râvinin kusurlarından onuncusu olarak zikredilen *sûu'l-hıfzdan* (hafıza bozukluğundan) bahsetmiş, ardından hafıza problemi olan böyle bir râvinin sıhhat derecesi bakımından en az kendisine müsâvî ya da kendisinden daha kuvvetli bir râvinin rivâyetiyle desteklendiğinde söz konusu hadisin *hasen* mertebesine çıkacağını belirtmiş ve bunu da *muhtelit*⁸⁹ ve *mestûr* râvi ile irsâl ve tedlîs yapan râvilerin ilgili rivâyetleri ile örneklendirmiştir.⁹⁰

Süyûtî, farklı iki tarîki olup her biri müstakil olarak düşünüldüğünde delil olmaya elverişli olmayacak derecede zayıf olan bir hadisle ihticâc etmekte herhangi bir problem olmadığını ifade etmiştir. Nitekim *mürsel* hadiste durum böyledir. *Mürsel* hadise, aynı şartlarda başka bir *mürsel* hadis muvâfakat ettiğinde ya da başka bir yolla *müsned* olarak rivâyet edildiğinde onunla ihticâc edilir.⁹¹ Yine Süyûtî; *irsâl*, *tedlîs* ve *cehâletü'l-hâl*'den kaynaklanan zayıflığın, söz konusu hadis başka bir tarîkle gelmesi durumunda ortadan kalkacağını ifade etmiştir.⁹² Onun talebesi olan Şa'rânî (öl. 973/1565) ise *el-Mîzân*'da şöyle der:

Muhaddislerin geneli, tarîklerinin çok olması durumunda zayıf hadisle ihticâc etmişler ve kimi zaman o hadisi sahih hadise, kimi zaman da hasen hadise ilhâk etmişlerdir. Bu çeşit zayıf hadis, Beyhakî'nin müctehid imamların ve ashabının görüşlerini temellendirme maksadıyla telif ettiği *es-Sünenü'l-kübrâ*'sında çokça bulunur. Beyhakî, müctehid imamın ya da ashâbından birinin görüşüne delil olarak getireceği sahih ya da hasen bir hadis bulamadığında, farklı tarîklerini sıralayarak zayıf hadis getirir ve 'Bu tarîkler birbirini destekler' der.⁹³

88 İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, 78.

89 Bir terim olarak *İhtilât*, hadis râvîsinin aklî dengesinin bozulması, gözlerini veya kitaplarını kaybetmesi neticesinde hadis rivâyetinde hatalarının doğruları kadar veya fazla olmasıdır. M. Fatih Kaya, *Hadis Usûlünde İhtilât* (İstanbul: Rihle Kitap, 2011), 39.

90 İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, 129, 130.

91 Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 117.

92 Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 130.

93 Tânevî, *Kavâ'id*, 82.

Tâhir el-Cezâirî de zayıf hadisin zayıflığının (hâricî unsur) sebebiyle ortadan kalkmasının kimi zaman mümkün olduğunu, bazen de mümkün olmayacağını ifade etmiştir. Buna göre hadisteki zayıflık, bazı râvilerinin –sıdk ve diyânet ehli olmalarıyla beraber- hafızalarındaki bir problemden kaynaklı ise bu durumda rivâyet ettiği hadis başka tarikle de gelmişse, mevzu bahis râvinin ilgili rivâyeti koruduğu, zabtında herhangi bir kusur meydana gelmediği anlaşılır. Bu sebeple de hadis, zayıflıktan hasen hadis mertebesine çıkmış olur. Hadisteki zayıflığın *irsâl*, *tedlis* ya da bazı râvilerinin *cehâlet* vasfını hâiz olmalarından kaynaklanması durumu da böyledir.⁹⁴

Netice itibarıyla herhangi bir hadisin bağımsız olarak sırf isnâdıyla değerlendirilip, isnâdında *cehâlet* vasfını hâiz olan bir râvi bulunması nedeniyle zayıf görülmesi, o hadisin gerçekte zayıf olmasını gerektirmez. Söz konusu hadisin kuvvetçe kendine denk ya da daha üst mertebede başka isnâdlarla gelen *mütâbi'* ya da *şâhid*lerinin olması durumunda zayıflığın bertaraf edilebileceği ve bu sayede *mechûl râvinin* rivâyetinin *hasen* mertebesine çıkabileceği ve ahkâmda delil olarak kullanılabilirliği söylenebilir. Dolayısıyla bağımsız anlamda *mechûl râvinin* rivâyetinin hükmü problemlili görülse de herhangi bir *mütâbi'* ya da *şâhid*inin olması durumunda bu problem söz konusu değildir. Zira yukarıdaki nakillerde de görüldüğü üzere *mechûl râvinin* rivâyetindeki zayıflık, *za'f-ı yesîr* (az zayıflık, civârî unsurlarla telâfi edilebilir zayıflık) olarak görülmüştür.

Ayrıca hafıza bozukluğu, hadis rivâyetinde aranan *adâlet* vasfına sahip olmama, *irsâl* ve *tedlis* yapma gibi kusurları nedeniyle zayıf kabul edilen bir râvinin rivâyet ettiği hadis, başka tarîklerle desteklenmek suretiyle *hasen hadis* mertebesine ve hatta *sahih li-gayrihî* mertebesine çıkabiliyorsa, adâlet durumu belli olmayan ancak bununla birlikte âdil olma ihtimâli de bulunan *mechûl râvinin* rivâyetinin de aynı şekilde *hasen* veya *sahih* vasfını kazanması mümkündür.

3. Hanefî Usûlcülerine Göre Mechûl Râvinin Rivâyetinin Hükmü

Hanefî usûlcülerine göre kavramsal mâhiyet açısından *mechûl* ile *mestûr* arasında önemli bir fark olmasa da usûl kitaplarına ba-

94 Cezâirî, *Tevcîhu'n-nazar*, 362.

kıldığında bu kavramların kullanımı arasında bir farklılık olduğu görülmektedir. Usûlcüler *mechûl* konusunu müstakil olarak ele alıp beş kısma ayırmakta ve *mechûl râvinin* rivâyetinin –belli şartlar çerçevesinde– makbûl olduğunu ifade ettikten sonra bundan ilk üç nesilden (*kurûn-i selâse*) sonraki râvinin rivâyetini istisna etmekte ve onun rivâyetinin makbûl olmadığını belirtmektedirler. *Mestûr râviden* bahsettiklerinde ise, onun rivâyetinin makbûl olmadığını ifade ederek bundan da ilk üç nesli istisna ederler. Dolayısıyla bu açıdan konu iki başlık halinde sunulup usûl kaynaklarındaki ilgili nakillere temas edilecektir.

İmam Ebû Hanîfe'nin *mestûr râvi* ile ilgili görüşü hakkında ilk dönem kaynaklarında açıkça bir ifadeye rastlanmamıştır. Hasan b. Ziyâd'ın (öl. 204/819) Ebû Hanîfe'den nakline göre *mestûr râvi*, haberlerin rivâyeti hususunda âdil râvi konumundadır. Zira “*Müslümanlar birbirleri hakkında âdildir.*”⁹⁵ anlamındaki hadis gereği zâhirî adâleti sâbittir.⁹⁶

İlk dönem kaynaklarında konuyla ilgili pek bir detaya rastlanmasa da *sikâ* olup olmadığı bilinmeyen (*mestûr*) bir adamın verdiği haberle amel etmenin hükmü hususunda İmam Muhammed'in bazı ifadeleri bulunmaktadır. O, *el-Asl'* in “İstihsân” bölümünde şöyle der:

Adamın birisi yolculukta namaz için konaklayıp konakladığı yerde bir kabin içinde bir miktar su bulsa ve birisi de ona o suyun pis olduğunu veya bir çocuğun içine bevlettiğini veya içerisine onu pisleten kan ve dışkı gibi bir şey düştüğünü haber verse, bu durumda kişinin haberi veren adamın hâline bakarak hüküm vermesi gerekir: Eğer adamı tanıyor ve âdil, müslüman ve makbûl birisi olduğunu biliyorsa bu durumda o suyla abdest almaması, teyemmüm yapıp namazını kılması gerekir. Haberi veren kişi köle olsa ya da müslüman hür bir kadın olsa veyahut sözünde güvenilir âdil bir câriye olsa da hüküm aynıdır.

Eğer haberi veren kişi *sikâ* değilse veya *sikâ* olup olmadığını bilmiyorsa, bu durumda kişi bakar; eğer haberi veren söz konusu şahıs, kişinin zann-ı gâlibine göre söylediğinde doğru sözlü ise

95 Dârekutnî, *Sünen*, 5/369. (المُسْلِمُونَ عُدُولٌ بَعْضُهُمْ عَلَى بَعْضٍ إِلَّا مَجْلُودٌ فِي حَدِّ أَوْ مُجْرَبٌ فِي شَهَادَةٍ) (زُورٌ أَوْ ظَنِينٌ فِي وِلَاءٍ أَوْ قَرَابَةٍ)

96 Serahsî, *Usûl*, I/370.

yine abdest almaz, teyemmüm alır. Eğer zann-ı gâlibine göre yalancı birisi ise bu durumda da sözüne itibar etmez, o suyla abdest alıp namazını kılar.⁹⁷

Ardından İmam Muhammed bu görüşünü Hz. Ömer'in bir uygulaması ile delillendirir. Buna göre Hz. Ömer bir sefer esnasında suyun toplandığı bir havuzun başına geldiğinde yanındaki 'Amr b. el-'Âs, suyun sahiplerinden birine yırtıcı hayvanların o sudan içip içmediğini sorar. Ancak Hz. Ömer adamın cevap vermesine mâni olur. Dolayısıyla Hz. Ömer, tanımadığı o şahsın haberini itibara almıştır. Aksi takdirde onu cevap vermekten alıkoymazdı.⁹⁸ Görüldüğü üzere İmam Muhammed, *mestûr* kavramını kullanmasa da sikâ olup olmadığı bilinmeyen bir râvinin haberi hakkında zann-ı gâlible hüküm verileceğini ifade etmiştir. Nitekim Serahsî de İmam Muhammed'in söz konusu ifadelerine atıfta bulunarak ona göre '*mestûrun* haberinin fâsıkın haberi gibi' olduğunu ifade etmiştir.⁹⁹

3.1. İlk Üç Nesildeki Mechûl Râvinin Rivâyeti

Ebû Zeyd ed-Debûsî (öl. 430/1039), selefin kendisinden nakilde bulunması ve o rivâyetle amel etmeleri durumunda *mechûl râvinin* rivâyetinin hüccet olacağını ifade etmiştir. Selefin, amel ettiği sâbit olmasa bile reddetmeyip aktardıkları *mechûl râvinin* hükmü de aynıdır.¹⁰⁰ Zira herhangi bir hadisin nakli, temelde amel etme gâyesine matuftur. Şayet ilgili rivâyetle amel edilmesi câiz olmasaydı böyle bir durumda onların bu rivâyeti sadece nakledip susmaları helâl olmazdı.¹⁰¹ Ardından Debûsî bunu biraz daha açarak şöyle der:

Selefin *mechûl râviden* aktardığı ancak amel ettiği bilinmeyen bir hadisle, kıyâsa uygun olması durumunda amel edilir. Kıyâsa uygun değilse amel edilmez. Zira böyle bir râvi, şüphesiz mertebe bakımından Ebû Hureyre'den çok daha aşağıdadır. (Ebû Hureyre'nin

97 Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybânî, *el-Asl*, nşr. Muhammed Boynukalın (Beirut: Dâru İbni Hazm, 1433/2012), 2/244.

98 eş-Şeybânî, *el-Asl*, 2/244.

99 Serahsî, *Usûl*, 1/370. (أما المستور فقد نص محمد رحمه الله في كتاب الاستحسان على أن خبره كخبر (الفاسق)

100 Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, 182. (وأما المجهور فنخبره حجة إن نقل عنه السلف، وعملوا به لما ذكرنا في (الباب الأول وكذلك إن سكتوا عن الرد وإن لم يظهر العمل به

101 Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, 182.

rivâyetleri kıyâsa aykırı olması durumunda ‘Hanefî usûlcülere göre’ reddedilebiliyorsa *mechûl râvinin* rivâyeti de öncelikle kıyâsa arz edilerek değerlendirilebilir.)¹⁰²

Ardından Debûsî bunu Ma’kıl b. Sinân’ın rivâyeti¹⁰³ ile delillendirmiştir. Zira *mechûl* bir râvi olan Ma’kıl b. Sinân’ın söz konusu rivâyetini Abdullah b. Mes’ûd kabul ederken Hz. Ali kıyâsa aykırı bulduğu için reddetmiştir. Debûsî, “adâlet ve zabt durumu bilinmeyen böyle *mechûl* bir râvinin rivâyeti nasıl kabul edilebilir?” şeklindeki bir suâli ise şöyle cevaplamıştır:

Adâlet ile meşhûr olmuş bir râvinin, hakkında herhangi bir menfî ifadesi olmaksızın *mechûl* râviden rivâyet etmiş olması onun hakkında bir tezkiyedir. Ayrıca akıl sahibi kimseler hakkında asl olan hüküm, husûsî olarak muayyen bir şahıs hakkında ya da umûmî olarak belli bir cins (nesil, bir dönemin insanları) hakkında aksi bir hüküm sâbit olmadığı müddetçe adâlet ve zabt sahibi olmalarıdır. Bahse konu olan *mechûl râvinin* ise hakkında husûsî anlamda sâbit olmuş bir cerh olmadığı gibi Allah Resûlü’nün de içinde yaşadığı adâlet ve zabtın gâlip olduğu bir dönemde yaşamış bir şahıstır. Tâbiîn ve sâlihlerin hükmü de “*İnsanların en hayırlıları benim içinde bulunduğum topluluk, sonra onların ardından gelenler, sonra onların ardından gelenlerdir.*” anlamındaki hadis gereği aynıdır. Günümüzde ise *fisk* yaygın olduğu için adâleti sâbit olmadıkça *mechûl râvinin* rivâyeti kabul edilmez.¹⁰⁴

Ardından Debûsî, Ebû Hanîfe’nin ta’dîl/tezkiye edilmeden şâhidin şâhitliği ile hüküm verilebileceğine dair görüşünün de bu kapsamda değerlendirilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Zirâ Ebû Hanîfe üçüncü nesildendi.

102 Debûsî, *Takvîmü’l-edille*, 182.

103 Rivayete göre adamın biri herhangi bir mehir takdir etmediği bir kadınla nikâhlanmış, henüz zifafa girmeden de vefat etmiştir. Bunun üzerine kadının durumu Abdullah b. Mes’ûda sorulduğunda o, “Kadın tam bir mehir hakkına sahiptir, iddet beklemelidir, mirastan da pay sahibidir.” şeklinde hüküm vermiş, ardından da Ma’kıl b. Sinan Hz. Peygamberin de Birve’ bnt. Vaşık adındaki bir kadın hakkında aynı hükmü verdiğini söylemiştir. Bk. Ebû Dâvud, “Nikâh”, 32.

104 Debûsî, *Takvîmü’l-edille*, 182.

Hanefî usûlcüleri özellikle Serahsî ve Pezdevî'den sonra ilk üç nesildeki *mechûl râvinin* rivâyetini beş kısımda¹⁰⁵ ele almışlardır.¹⁰⁶ Aslında incelendiğinde bu kısımların içerik olarak büyük oranda Cessâs ve Debûsî'nin açıklamalarında da mevcut olduğu söylenebilir.

1. Selef/Fukahâ nezdinde rivâyeti meşhûr olmuş ve hadisi rivâyet edilmiş olan *mechûl râvinin* rivâyeti: Selefin rivâyetini kabul ettiği ve rivâyetinin nakline cevaz verdiği bu türde bir *mechûl râvi*, rivâyet hususunda meşhûr râvi konumundadır.¹⁰⁷ Zira selef, fıkıh, zabt ve takvâ sahibi kimseler olup¹⁰⁸ din hususunda kusurda bulunmak ile ithâm edilmemiş kimselerdi. Ayrıca onlar, kendilerine göre sahîh olmadığı müddetçe hadisi kabul etmezlerdi. Dolayısıyla onların herhangi bir râvinin hadisini kabul etmeleri râvinin adâlet ve zabt sahibi biri olduğunu bilmeleri ya da kendilerine başka kanallardan gelen hadislerle muvâfık olması veya bazı meşhûr râvilerin söz konusu râviden rivâyette bulunmuş olmalarına dayanmaktaydı.¹⁰⁹ Netice olarak bu türden bir *mechûl râvinin* *cehâlet* vasfı bir nevî tezkiye yoluyla kalkıp rivâyetinin makbûl olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim Pezdevî'nin ifadeleri de bunu göstermektedir.¹¹⁰

2. Selefin nezdinde meşhûr olup herhangi bir tenkîde tâbi tutmadıkları *mechûl râvinin* rivâyeti: Rivâyet ettiği hadis selef nezdinde meşhûr olan ve bununla birlikte reddetmedikleri, hükmü hakkında menfî herhangi bir şey söylemedikleri *mechûl râvinin* rivâyet ettiği bir hadis de Hanefî usûlcülerine göre meşhûr râvinin rivâyet ettiği hadis konumundadır. Zira beyâna ihtiyaç duyulduğu yerde sükût etmek beyândır.¹¹¹ Başka bir ifade ile ihtiyaç tahakkuk ettiği halde susmak, ancak söz konusu rivâyete dair müspet kanâat taşıması

105 Serahsî, *Usûl*, 1/342. (ورواية هذا النوع على خمسة أوجه: أحدها أن يشتهر لقبول الفقهاء روايته والرواية) عنه، والثاني أن يسكتوا عن الطعن فيه بعدما يشتهر، والثالث أن يختلفوا في الطعن في روايته، والرابع أن يطعنوا (في روايته من غير خلاف بينهم في ذلك، والخامس أن لا تظهر روايته ولا الطعن فيه فيما بينهم)

106 Serahsî, *Usûl*, 1/342; Pezdevî, *Kenzu'l-vusûl*, 2/561-565; Ahsîkesî, *Muntehabü'l-Hüsâmî*, 142, 143; Nesefî, *Keşfu'l-esrâr*, 2/14-16; Molla Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi'*, 2/222; İbn Emîru Hâc, *et-Takrîr ve't-Tahbîr*, 2/324; Kâkî, *Câmiu'l-esrâr*, 3/678-679. vd.

107 Serahsî, *Usûl*, 1/342; Pezdevî, *Kenzu'l-vusûl*, 2/561.

108 Buhârî, *Keşfu'l-esrâr*, 2/561; Kâkî, *Câmiu'l-esrâr*, 3/679.

109 Serahsî, *Usûl*, 1/343; Buhârî, *Keşfu'l-esrâr*, 2/561.

110 Pezdevî, *Kenzu'l-vusûl*, 2/561. (صار حديثه مثل حديث المعروف بشهادة أهل المعرفة)

111 Pezdevî, *Kenzu'l-vusûl*, 2/562.

durumunda caiz olabilir. Dolayısıyla selefin bir rivâyet karşısında herhangi bir kanâat belirtmeleri ilgili rivâyeti onayladıkları anlamına gelmektedir.¹¹²

3. Selefin rivâyetini kabul ya da red hususunda ihtilâfa düştükleri *mechûl râvinin* rivâyeti: Bazılarının kabul edip bazılarının reddettiği *mechûl râvinin* rivâyeti de Hanefî usûlcülerine göre makbûldür. Zira meşhûr fakihlerden bazılarının bir hadisi kabul etmeleri, o hadisi bizzat kendilerinin rivâyet etmesi gibidir. Bunun da en güzel örneğini yukarıda aktarılmış olan Ma'kûl b. Sinân rivâyeti teşkil etmektedir. Zirâ ilgili rivâyeti Abdullah b. Mes'ûd duyduğunda çokça sevinip kabul ederken, Hz. Ali ise "Ökçelerine bevleden bir bedevînin sözüne mi güvenelim, ona miras yeter!" diyerek reddetmiştir.¹¹³

Serahsî, ilgili rivâyet hususunda ilk nesilde ihtilâf söz konusu olması nedeniyle "Biz bu rivâyeti alırsınız." demiştir. Zira ikinci nesildeki Alkame, Mesrûk, Hasan ve Nâfi' b. Cübeyr gibi fakihler bu rivâyeti kabul etmişlerdir. Dolayısıyla fukahânın, rivâyetini kabul etmesi nedeniyle râvi âdil kabul edilmiştir. Burada sanki Hz. Ali, kendince kıyâsa aykırı bulduğu için söz konusu râvinin rivâyetini reddetmiş, Abdullah b. Mes'ûd da aynı gerekçeyle rivâyetini kabul etmiştir.¹¹⁴ İsmi geçen fakihlerin söz konusu rivâyeti kabul edip rivâyet etmeleriyle râvinin adâleti sâbit olmuştur. Bununla birlikte o, âdil râviler döneminde yaşamış, ayrıca kendi kabîlesinden Ebu'l-Cerâh gibi bazı kimseler de ona muvâfakat etmiştir.¹¹⁵ Sonuç olarak bu nevî *mechûl râvinin* rivâyeti kıyâsa uygun olması durumunda kabul edilir.

112 Serahsî, *Usûl*, 1/343; Kâkî, *Câmiu'l-esrâr*, 3/679.

113 Serahsî, *Usûl*, 1/343; Pezdevî, *Kenzu'l-vusûl*, 2/562; Kâkî, *Câmiu'l-esrâr*, 3/679-681.

114 Serahsî, *Usûl*, 1/343. Bu noktada "ilgili rivâyetin kıyâsa aykırı olma vechi nedir?" şeklinde bir soru akla gelmektedir. Böyle bir soruya ise şu şekilde cevap verilmiştir: Mehîr, hukûkî olarak nikah akdinde *bud'a'ya* (kadından istifade edilen organına) karşılık verilen bir bedeldir. Dolayısıyla *ma'kûdun aleyh* olan organ, cinsel ilişkiden önce ölüm gerçekleşmesi durumunda herhangi bir değişikliğe uğramamıştır. Bu nedenle kadın, karşılığında bir bedeli hak etmez. Bu durum cinsel ilişkiden önce gerçekleşen boşamaya benzemektedir. Nasıl ki orada kadının mehîr hakkı yoksa, ilişkiden önce ölüm gerçekleşmesi durumunda da mehîr hakkı olmaz. Bk. Buhârî, *Keşfu'l-esrâr*, 2/562; Kâkî, *Câmiu'l-esrâr*, 3/681. Hanefîlere göre ise bu rivâyet kıyâsa uygundur. Zira mehîr, nikâh akdinin kendisi ile vâcib olur, ölüm ile de tamamen sübûtiyet kazanır. Bu durum da aynen nikâh akdiyle vâcib olup cinsel ilişkiyle tamamen sübûtiyet kazanması gibidir. Dolayısıyla ilgili rivâyet Hanefîlere göre kıyâsa uygun olduğu için kabul edilmiştir. Buhârî, *Keşfu'l-esrâr*, 2/563.

115 Pezdevî, *Kenzu'l-vusûl*, 2/564.

4. Selefin, rivâyetini ittifakla reddettikleri *mechûl râvinin* rivâyeti: Selefin herhangi bir farklı görüş aktarılmaksızın rivâyeti hususunda olumsuz kanâat bildirdiği *mechûl râvinin* rivâyetiyle -kıyâsa aykırı olması durumunda¹¹⁶ amel etmek câiz değildir.¹¹⁷ Rivâyet ettiği hadis de *münker* ya da *müstenker* olarak adlandırılır.¹¹⁸ Zira selef, Allah Resûlü'nden geldiği sâbit olmuş bir hadisi reddedip onunla ameli terk etme ve ona rağmen kıyâs/ictihâd ile amel etmekle ithâm edilmişlerdir. Dolayısıyla onların bir râvinin rivâyetini reddetmekte ittifak etmiş olmaları, o râviyi ilgili rivâyetinde hataya ve *vehme* nispet ettiklerine delildir. Herhangi bir râvi “Ben filân rivâyetimde *vehm* ile hareket ettim.” dediğinde nasıl ki rivâyetiyle amel edilmiyorsa burada da daha üst mertebede bir delil ortaya çıktığı için (ki o da selefin ittifakla rivâyetini reddetmesiydi) söz konusu râvinin rivâyetiyle amel edilmez.

Buna gösterilen örneklerden biri Fâtımâ bnt Kays rivâyetidir. Eşi kendisini üç talâk ile boşamış olan Fâtıma bnt. Kays, sorulduğunda Allah Resûlü'nün kendisi için ne nafaka ne de süknâ hakkı olduğunu söylemiştir. Hz. Ömer bu rivâyet karşısında “Allah'ın Kitâb'ını ve peygamberinin sünnetini, doğru mu söylüyor yanlış mı söylüyor bilmediğimiz bir kadının sözünüyle terk edemeyiz!” deyip rivâyetini reddetmiştir.¹¹⁹ İsâ b. Ebân, buradaki ‘Kitâb ve Sünnet’ ten kastın *sahîh kıyâs* olduğunu belirtmiştir. Burada hüküm *kıyâs-ı şebih* (benzerlik kıyâsı) ile sâbit olmuştur. O da her ikisinin de nikâh ile elde edilen mâli bir hak olması bakımından nafaka ile süknânın birlikte itibâra alınması gerektiğidir.¹²⁰

Ayrıca bu rivâyetin, “Onları (iddetleri müddetince) gücünüz nisbetinde, oturduğunuz yerin bir bölümünde oturtun..”¹²¹ ve “Apaçık bir hayâsızlık yapmaları dışında onları (iddet müddeti içinde) evlerinden çıkarmayın ve

116 Pezdevî, *Kenzu'l-ousûl*, 2/565; Kâkî, *Câmiu'l-esrâr*, 3/682.

117 Serahsî, *Usûl*, 1/343.

118 Buhârî, *Keşfu'l-esrâr*, 2/564.

119 Serahsî, *Usûl*, 1/343. (لاندع كتاب ربنا ولاسنة نبينا بقول امرأة لاندري اصدقت ام كذبت); Pezdevî,

120 Serahsî, *Usûl*, 1/344.

121 et-Talâk 65/6.

*onlar da çıkmasınlar*¹²² gibi âyet-i kerîmelere ve daha başka rivâyetlere aykırı olduğu da ifade edilmiştir.¹²³

5. Selef nezdinde rivâyeti meşhûr olmamış ancak herhangi bir tenkîde de uğramamış olan *mechûl râvinin* rivâyeti: Böyle bir râvinin rivâyetiyle amel etmek vâcip değildir. Ancak kıyâsa uygun olması durumunda câizdir. Zira ilk nesilde zâhirî anlamda adâletin sâbit olduğu ifade edilmişti. Bu bakımdan bahse konu olan râvi ilk nesil döneminde yaşamış biri olması açısından zâhiren adâlet sahibidir. Ancak rivâyeti selef nezdinde meşhûr olmadığı için *vehm* ile ithâm edilme durumu ile karşı karşıyadır. Bu sebeple hüsn-i zan çerçevesinde kıyâsa uygun olması durumunda rivâyetiyle amel etmek câizdir, ancak vâcip değildir. Zira vücûb, şer'î olarak bu şekilde zayıf bir rivâyet ile sâbit olmaz. Bu yüzden İmam Ebû Hanîfe *mestûrun* şâhitliği ile hüküm vermeyi câiz görmüş, ancak bunu kâdı için vâcip görmemiştir.¹²⁴

Sonuç itibariyle Hanefî usûl kaynaklarında ilk üç nesilde zâhirî adâlet esas alınarak *mechûl râvinin* rivâyeti hakkında genel anlamda olumlu yaklaşım söz konusu olmakla birlikte kıyâsa uygun olup olmaması ve ikinci nesilde nasıl telakkî edildiği hususları önem arz etmektedir. O halde *mechûl râvinin* rivâyetinin, kıyâs ya da selefın kabûlü gibi ilâve bir destekle desteklenmediği müddetçe mutlak anlamda hüccet olduğu söylenemez. Nitekim Serahsî ve Debûsî'de de bu minvâlde ifadeler olduğu görülür.¹²⁵ Dolayısıyla yaygın bir şekilde Hanefîlere nispet edilen "İlk üç nesildeki *mechûl râvinin* rivâyeti makbuldür." görüşünün mutlak olmayıp bu kayıtlarla birlikte mülâhaza edilmesi gerektiği anlaşılmaktadır.

122 et-Talâk 65/1.

123 Geniş bilgi için bk. Buhârî, *Keşfu'l-esrâr*, 2/567-569.

124 Serahsî, *Usûl*, 1/344; Pezdevî, *Kenzu'l-vusûl*, 2/565, 566; Kâkî, *Câmiu'l-esrâr*, 3/685.

125 Serahsî, *Usûl*, 1, 345; (وأن الحكم في رواية المجهول أنه لا يكون حجة للعمل إلا أن يتأيد بمؤيد وهو) Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, 183 (ويحتمل أن يقال: أن خير المشهور حجة) ما لم يخالف القياس، وخبر المجهول مردود ما لم يؤيد بالقياس ليقع الفرق بين الذي ظهرت عدالته والذي لم تظهر ليكون رد العدل لعارض تهمة وقبول غير العدل بعارض دليل).

3.2. İlk Üç Nesilden Sonraki Mechûl (Mestûr) Râvinin Rivâyeti

Hanefî usûlcüleri, İmam Muhammed'e nispet ederek *mestûr râvinin* rivâyetinin fâsık râvinin rivâyetiyle aynı hükümdede olduğunu aktarırlar. Ardından Hasan b. Ziyâd'ın Ebû Hanîfe'den rivâyetine göre ise *mestûr râvinin* âdil râvi konumunda olduğu görüşünü nakledeleler. Zira "Müslümanlar birbirleri hakkında âdildirler."¹²⁶ anlamındaki hadis gereği *mestûr râvi* zâhirî anlamda adâlet sahibidir.¹²⁷ Bu yüzden Ebû Hanîfe *mestûr* kimsenin şâhitliği ile hüküm vermeyi câiz görmüştür.¹²⁸ Ancak Hanefî usûlcüleri İmam Muhammed'in görüşünün daha sahih olduğunu belirtmişlerdir. Yani Ebû Hanîfe ilk nesillerden sayılması hasebiyle verdiği hüküm kendi döneminin insanları için -zâhirî anlamda âdil oldukları varsayımıyla- doğru kabul edilebilir. Ancak günümüzde ise fîsk daha yaygın olduğu için âdil olduğu sâbit olmadığı müddetçe *mestûr* kişinin şâhitliği kabul edilmediği gibi rivâyetine de güvenilmez.¹²⁹ Bu yüzden de Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed *mestûr* kişinin şâhitliği ile hüküm vermeyi âdil olduğu tespit edilmediği müddetçe câiz görmemişlerdir.¹³⁰

4. Takrîbu't-Tehzîb Özelinde Kütüb-i Sitte'deki Mechûl Râviler ve Yoğunlaştıkları Dönemler:

4.1. Takrîbu't-Tehzîb

Bilindiği üzere İbn Hacer'in *Takrîb'i*, Mizzî'nin (öl. 7421341) *Kütüb-i sitte* ricâline dair telif ettiği *Tehzîbu'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl* adlı eserini ihtisar edip üçte biri kadar daha ilavede bulunduğu *Tehzîbu't-Tehzîb* adlı eserine yine kendisinin yaptığı ihtisar çalışmasıdır. İbn Hacer bu eserine *Kütüb-i sitte* ricâlinin yanı sıra yine *Kütüb-i sitte* müelliflerinin diğer eserlerinde yer alan hadislerin ricâline de yer vermiştir. Buhârî'nin *el-Edebü'l-müfred*, Halku ef'âli'l-'ibâd, Cüz'ü'l-kırâ'e ve *Ref'u'l-yedeyn*, Müslim'in *Mukaddime*, Ebû Dâvûd'un *el-Merâsîl*, *Fedâilü'l-ensâr*, *Nâsihu'l-Kur'ân ve mensûhuh*, *Kitâbü'l-Kader*, *et-Teferüd fî's-sünen*, *Mesâilü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel* ve *Müsnedü Mâlik*,

126 Dârekutrî, *Sünen*, 5/369.

127 Serahsî, *Usûl*, 1/370.

128 Serahsî, *Usûl*, 1/370; Buhârî, *Keşfu'l-esrâr*, 2/565.

129 Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, 182; Serahsî, *Usûl*, 1/370; Pezdevî, *Kenzu'l-vusûl (Keşfu'l-esrâr ile birlikte)*, 2/566.

130 Serahsî, *Usûl*, 1/345.

Tirmizî'nin *Şemâilü'n-nebî*, Nesâî'nin *Müsnedü 'Alî*, *Müsnedü Mâlik*, *'Amelü'l-yevm ve'l-leyle*, *Hasâisu 'Alî* ve İbn Mâce'nin *Kitâbü't-Tefsîr* adlı eserleri ricâli ele alınan eserlerdir.

Toplam 8826 râvinin kısa biyografilerinin yer aldığı eserde ayrıca sonunda, *Tehzîbu't-Tehzîb*'te olmayan kadınlara dair bir bölüm de yer almaktadır.¹³¹ İbn Hacer bu eserinde râvilerle dair çok kısa bilgiler aktardıktan sonra ilgili râvilerin rivâyetlerinin yer aldığı eserlere remzlerle işaret etmiştir. Bu bağlamda Buhârî'nin *Sahîh*'i için خ, eğer rivâyet ona göre *muallak* ise ح, Müslim'in *Sahîh*'i için ر, Ebû Dâvûd'un *Sünen*'i için د, Tirmizî'nin *Sünen*'i için ت, Nesâî'nin *Sünen*'i için س, İbn Mâce'nin *Sünen*'i için ise ع harflerini kullandığını belirtmiştir.¹³² Aşağıdaki araştırma da bu işaretlere göre yapılmıştır. İbn Hacer bu eserinde isim, lakab, künye ve nisbe bilgilerinin zabtına özel önem vererek râvinin hakkında cerh-ta'dîl açısından söylenen sözlerin en mutedil ve sahîh olanını mümkün olan en kısa ifadelerle belirtmiş ve râvinin hazfettiği hoca ve talebelerinin yerine tabaka bilgisini zikretmiştir.¹³³ Ayrıca *Tehzîbu't-Tehzîb*'de cerh-ta'dîl durumu hakkında herhangi bir şey söylemediği râvilerin cerh-ta'dîl durumlarını da belirtmiştir.¹³⁴ Kitabın en önemli husûsiyetlerinden birisi de yukarıda da işaret edildiği üzere İbn Hacer'in bu eserde râvilerin cerh-ta'dîline dair ihtilaflara yer vermeden nihâî hükmü bildirmesidir. İbn Hacer'in bu hususta iki yol izlediğinin anlaşıldığı kaydedilmiştir. Buna göre o, kişi hakkında önceki imamların verdiği hükümlerden birisini tercih etmekte veya onun hakkında söylenenlerden hareketle kendisi bir hüküm vermektedir.¹³⁵ Yine İbn Hacer, eserinin mukaddimesinde on iki cerh-ta'dîl mertebesi zikrederek her birinde kullanılan lafızları açıklamış, ardından râvilerin tabakalarını da on iki olarak belirlediğini ifade etmiştir.¹³⁶ Mukaddimedede saydığı bu cerh-ta'dîl mertebeleri ve râvilerin tabakaları, bu kitaba has olup,

131 İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 36. (Neşreden'in girişi); M. Tâhir Nûr Velî, *el-Hülâsa fi kütübi ricâli'l-hadis* (Mekke: y.y., ts.), 63; M. Yaşar Kandemir, "İbn Hacer el-Askalânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/524.

132 İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 112.

133 İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 110.

134 Seyyid Abdülmâcid el-Gavrî, *İlmu'r-Ricâl: Ta'rîfuhû ve kütübühû* (Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1433/2012), 116.

135 Eren, *Hadis İlminde Ricâl Bilgisi ve Kaynakları*, 497.

136 İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 110.

bunların bir kısmı diğer ricâl kitaplarındaki genel uygulamalardan farklıdır.¹³⁷ Onun bu şekilde her bir râvinin tabakasını zikretmesi, icmâlî anlamda hoca ve talebelerinin ve vefat döneminin bilinmesi gâyesine matuftur.¹³⁸

Söz konusu on iki tabakayı şöyle sıralamıştır:¹³⁹

1- Sahâbe Tabakası

2- Tâbiînin büyükleri: İbnü'l-Müseyyeb (öl. 93/711) gibi.

3- Tâbiînin orta tabakası: Hasan-ı Basrî (öl. 110/728) ve İbn Sîrîn (öl. 110/729) gibi.

4- Rivâyetlerinin çoğunluğu tâbiîn'in büyüklerinden (ikinci tabakadaki râvilerden) olanlar: Zührî (öl. 124/741) ve Katâde (öl. 117/735) gibi.

5- Dördüncü tabakada olanlardan daha küçük olanlar: Bunlar sahâbeden bir-iki kişiyi görmüş olmakla birlikte bir kısmının sahâbeden hadis aldığı sâbit olmamıştır. Buna da A'meş'i (öl. 148/765) örnek vermiştir.

6- Beşinci tabakadakilerle muâsır olup sahâbeden herhangi biriyle karşılaştığı bilinmeyenler: İbn Cüreyc (öl. 150/767) gibi.

7- Tebe-i tâbiînin büyükleri: İmam Mâlik (v.179/795) ve Süfyân es-Sevrî (öl. 161/778) gibi.

8- Tebe-i tâbiînin orta tabakası: Süfyân b. Uyeyne (öl. 198/813) ve İbn Uleyye (öl. 193/809) gibi.

9- Tebe-i tâbiînin küçükleri: Yezîd b. Hârûn (öl. 206/821), Şâfiî (öl. 204/820), Ebû Dâvûd et-Tayâlisî (öl. 204/819) ve Abdürrezzâk es-San'ânî (öl. 211/826-27) gibi.

10- Tâbiînle karşılaşmamış tebe-i tâbiînden hadis alanların büyükleri: Ahmed b. Hanbel (öl. 241/855) gibi.

137 Eren, *Hadis İliminde Ricâl Bilgisi ve Kaynakları*, 497.

138 M. Tâhir, *el-Hülâsa*, 63.

139 İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 111-112.

11- Tebe-i tâbiînden hadis alanların orta tabakası: Zühli (öl. 258/871) ve Buhârî (öl. 256/869) gibi.

12- Tebe-i tâbiînden hadis alanların küçükleri: Tirmizî (öl. 279/892) gibi.

Ardından İbn Hacer, vefât târihîni bildiği râvilerin vefât târihlerini zikrettiğini, 1 ve 2. tabakadan olanların hicrî 100'den önce, 3-8. tabakadan olanların hicri 100'den sonra, 9-12. tabakadan olanların ise hicrî 200'den sonra vefât ettiğini, isitsnâları ise ayrıca beyân ettiğini ifâde etmiştir.¹⁴⁰

Eserde İbn Hacer, “tek râvisi olup tevsîk edilmemiş olan râviler”e *mechûl*, “birden fazla râvisi olup tevsîk edilmemiş râviler”e ise *mestûr* ya da *mechûlü'l-hâl* ifadeleriyle işaret ettiğini kaydetmiştir.¹⁴¹ Buna göre İbn Hacer *mechûlü'l-'ayn* olan râvilere *mechûl* lafzıyla işaret etmiştir. *Mechûlü'l-hâl* ile *mestûr* arasında ise kavramsal açıdan bir fark gözetmemiştir.

4.2. Kütüb-i Sitte'de Mechûl Râvi

Yapılan araştırma neticesinde *Takrîbu't-Tehzîb*'te İbn Hacer'in *mechûl* olarak nitelediği toplam 918 kişi tespit edilebilmiştir. İbn Hacer, bu râvilerin 784'ünün rivâyetlerinin *Kütüb-i sitte*'de bulunduğu işaret etmiştir. Bunların bir kısmının rivâyeti, *Kütüb-i sitte*'deki eserlerin ikisi veya üçünde müştereken yer almıştır. Makalenin sınırları açısından bu isimlerin hepsini burada sıralama imkânı bulunmasa da bu istatistiğin sonuçlarını aktarmak uygun olacaktır.

4.2.1. Sahîhayn

Buhârî'nin *Sahîh*'inde toplam 8 *mechûl* râvinin rivâyeti yer almaktadır. İbn Hacer, bunlardan dördünü *mestûr*, diğerlerini ise *mechûl* olarak nitelemiştir.

Mechûl olarak nitelediği râviler şunlardır:

¹⁴⁰ İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 112.

¹⁴¹ Bunun bazı istisnaları olabilir. Örneğin İbrahim b. Tarîf eş-Şâmî adlı bir râviyi, tevsîk edildiğini kaydetmesine rağmen *mechûl* olarak nitelemiştir. (bk. İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 129; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 1, 69.)

Sa'îd b. Ziyâd el-Ensârî: Medîne'li olup altıncı tabakadandır. Rivâyetin Buhârî'de *muallak* olarak yer aldığına işaret etmiştir.¹⁴² Ayrıca Ebû Hâtim'in onu *mechûl* olarak nitelediğini aktarmıştır.¹⁴³ Buna ilâve olarak rivâyetin Buhârî'de asıl rivâyet olarak değil de *mutâb'ât* ve *şevâhid* kabilinden zikrettiklerinin arasında yer aldığını söyleyebiliriz.¹⁴⁴

Ebû Muhammed el-Hadramî: Üçüncü tabakadan olup rivâyetin Buhârî'de *muallak* olarak yer aldığına işaret etmiştir.¹⁴⁵ Buna ilâve olarak rivâyetin *mutâb'ât* ve *şevâhid* kabilinden zikrettiklerinin arasında yer aldığını söyleyebiliriz.¹⁴⁶

Ebû Nasr el-Esedî: Dördüncü tabakadan olup rivâyetin Buhârî'de *muallak* olarak yer aldığına işaret etmiştir.¹⁴⁷ Buhârî, onun İbn Abbas'tan naklettiği rivâyetini aktardıktan sonra onun İbn Abbas'tan semâ'ının bilinmediğini kaydetmiştir.¹⁴⁸ Burada dikkat çeken nokta ise İbn Hacer'in *Tehzîbu't-Tehzîb*'te aynı râvi hakkında Ebû Zür'a er-Râzî'nin *tevsîk* görüşünü nakletmiş olmasıdır.¹⁴⁹ Oysa o, *tevsîk* edilmemiş râvileri *mechûl* olarak niteleyeceğini ifade etmişti.

Muhammed b. 'Abdurrahmân (Mevlâ benî Zühre): Altıncı tabakadan olup İbn Hacer'in *mechûl* olarak nitelediği râvilerdendir.¹⁵⁰ Bunun da Buhârî'deki rivâyetin *şâhid* olarak getirilmiş bir rivâyet olduğunu söylemek mümkündür.¹⁵¹

Mestûr olarak nitelediği râviler ise şunlardır:

142 İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 320.

143 İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1435/2014), 2/18.

144 Rivâyeti için bk. Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi'u's-sahîh*, thk. Sâlih b. Abdulaziz (Riyâd: Dâru's-selâm, 1421/2000), "Ahkâm", 42.

145 İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 694.

146 Rivâyeti için bk. Buhârî, "De'avât", 64.

147 İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 702.

148 Buhârî, "Nikâh", 25.

149 İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 4/597.

150 İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 523. Buradaki ifadeye göre onun rivâyeti sadece Müslim'de yer almaktadır. Oysa *Tehzîbu't-Tehzîb*'te aynı râvinin aynı rivâyetin Buhârî'deki yerine işaret etmiştir. bk. İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 3/631.

151 Rivâyeti için bk. Buhârî, "Fezâilü'l-Kur'ân", 34.

Mansûr b. en-Nu'mân el-Yeşkürî: Altıncı tabakadan olduğu ve rivâyetinin Buhârî'de *muallak* olarak yer aldığına işaret etmiştir.¹⁵² Rivâyeti ise Buhârî'nin terâcimi (konu başlıkları) içerisinde yer almış rivâyetlerdendir.¹⁵³

Vehb b. Osmân b. Bişr el-Mahzûmî el-Medenî: Sekizinci tabakadan olduğu ve rivâyetinin Buhârî'de *muallak* olarak yer aldığına işaret etmiştir.¹⁵⁴ Buna ilâve olarak rivâyetinin Buhârî'nin *mutâb'ât* ve *şevâhid* kabilinden zikrettiklerinin arasında yer aldığını söyleyebiliriz.¹⁵⁵

Yahyâ b. Kays el-Kindî: Altıncı tabakadan olduğu ve rivâyetinin Buhârî'de *muallak* olarak yer aldığına işaret etmiştir.¹⁵⁶ Ayrıca Buhârî, kendisi de ilgili yerde onu "tanınmayan biri (غَيْرٌ مَعْرُوفٍ)" olarak nitelemiştir.¹⁵⁷

Nevf b. Fedâle el-Bikâlî:¹⁵⁸ İbn Hacer, Buhârî ve Müslim'de Mûsa ve Hızır kıssasında bahsinin geçtiğini kaydetmiştir. Söz konusu rivâyette İbn Abbâs'ın onu bir görüşünden dolayı tekzîb ettiği görülmektedir.¹⁵⁹ Dolayısıyla bu bakımdan rivâyetinin Buhârî ve Müslim'de yer aldığını söylemek eksik ve hatalı bir ifade olur.

Müslim'in *Sahîh*'inde ise toplam 4 *mechûl* râvinin rivâyeti yer almaktadır. *Mechûl* olarak nitelediği râviler şunlardır:

Muhammed b. 'Abdurrahmân (Mevlâ benî Zühre):¹⁶⁰ Müslim'deki rivâyetinin *mutâb'ât* ve *şevâhid* kabilinden zikredilenler arasında yer aldığını söylemek mümkündür.¹⁶¹

152 İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 576.

153 Rivâyeti için bk. Buhârî, "Kader", 9.

154 İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 615.

155 Rivâyeti için bk. Buhârî, "Ezân", 42.

156 İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 626.

157 Buhârî, "Nikâh", 25.

158 İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 596.

159 Buhârî, "Tefsir (Kehf)", 3; Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî, *el-Câmi'u's-sahîh*, thk. Sâlih b. Abdulaziz, (Riyâd: Dâru's-selâm, 1421/2000), "Fezâil", 46.

160 İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 523.

161 Rivâyeti için bk. Müslim, "Savm", 35.

Ebû Sa'îd eş-Şâmî: Altıncı tabakadan olup isminin bilinmediği belirtilmiştir.¹⁶² Müslim'deki rivâyetinin yine *mutâb'ât* ve *şevâhid* kabulünden zikredilenler arasında yer aldığını söylemek mümkündür.¹⁶³

Mestûr râviler ise şunlardır:

Nâfi': İbn Hacer onu "Âmir b. Sa'd (b. Ebî Vakkâs)'ın âzâtı" olarak tanıtmıştır.¹⁶⁴ Ayrıca Câbir b. Semüre'den rivâyetinin olduğunu, 'Âmir b. Sa'd'ın da kendisinden rivâyette bulunduğunu ve rivâyetinin Müslim'de yer aldığını ifade etmiştir.¹⁶⁵ Ancak Müslim'de yer alan rivâyette 'Âmir b. Sa'd'ın, Câbir b. Semüre ile yazışması neticesinde ondan aldığı hadislerde Nâfi'nin, yazıyı ulaştıran aracı olduğu anlaşılmaktadır.¹⁶⁶ Bunun haricinde ise Müslim'de bahsi geçen başka bir rivâyet tespit edilememiştir. Dolayısıyla onu, "rivâyetinin Müslim'de geçmesi" şeklinde değil de "bahsinin Müslim'de geçtiği" şeklinde anmak daha doğru olsa gerekir. Ayrıca İbn Hacer'in *Tehzîb*'te tek bir râvisinden bahsetmesi ve ricâl kaynaklarında kendisi hakkında herhangi bir bilgi olmadığını kaydetmesine¹⁶⁷ rağmen onu "mestûr" olarak nitelemesi de soru işaretidir. Zira onun ölçülerine göre böyle bir râviyi "mechûl" olarak nitelemesi gerekirdi.

Nevf b. Fedâle el-Bikâlî: Durumu yukarıda aktarılmıştı.

4.2.2. Sünen-i Erba'a

Nesâî'nin *Sünen*'inde toplam 122 mechûl râvinin rivâyeti yer almaktadır. Bunlardan 96 tanesi *mechûl*, 8 tanesi *mechûlü'l-hâl*, diğer 18 tanesi de *mestûr*¹⁶⁸ râvilerdir. Tirmizî'nin *Sünen*'inde toplam 136 mechûl râvinin rivâyeti yer almaktadır. Bunlardan 110 tanesi *mechûl*, 8 tanesi *mechûlü'l-hâl*, diğer 18 tanesi ise *mestûr* râvilerdir. İbn Mâce'nin *Sünen*'inde toplam 249 mechûl râvinin rivâyeti yer almaktadır. Bunlardan 185 tanesi *mechûl*, 20 tanesi *mechûlü'l-hâl*, diğer 44 tanesi

¹⁶² İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 669.

¹⁶³ Rivâyeti için bk. Müslim, "Mesâcid", 27.

¹⁶⁴ İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 588.

¹⁶⁵ İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 4/212.

¹⁶⁶ Müslim, "İmâre", 1

¹⁶⁷ İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 4/212.

¹⁶⁸ *Mechûlü'l-hâl* ile *mestûr* arasında İbn Hacer'e göre bir fark olmadığı yukarıda ifade edilmişti. Ancak yine de burada rakamlar ayrı ayrı verilecektir.

ise *mestûr* râvilerdir. Ebû Dâvûd'un *Sünen*'inde toplam 265 *mechûl* râvinin rivâyeti yer almaktadır. Bunlardan 189 tanesi *mechûl*, 30 tanesi *mechûlü'l-hâl*, diğer 46'sı ise *mestûr* râvilerdir.

Tablo 1: Kütüb-i sitte'de Mechûl Râviler

	Mechûl	Mechûlü'l-hâl	Mestûr	Toplam
Buhârî	3		4	7
Müslim	2		2	4
Nesâî	96	8	18	122
Tirmizî	110	8	18	136
İbn Mâce	185	20	44	249
Ebû Dâvûd	189	30	46	265
Toplam	585	66	132	784

4.3. Mechûl Râvilerin Yoğunlaştığı Dönemler

İbn Hacer, eserinde kendince bir tabaka sistemi geliştirmiş ve râvilerin hangi tabakadan olduğunu buna göre belirtmiştir. Buna göre tâbiînün büyüklerinin olduğu tabakadaki *mechûl râvi* sayısının oldukça düşük olduğu dikkat çekmektedir.

Mechûl râvilerin en yoğun olduğu dönemler ise tâbiînün orta tabakası olan üçüncü tabaka, altıncı tabaka ve tebe-i tâbiînün büyükleri olan İmam Mâlik ve Süfyân-ı Sevrî gibilerinin olduğu yedinci tabakalardır. Tebe-i tâbiînün orta tabakasından sonra ise *mechûl râvi* sayısının önemli ölçüde düştüğü ve nihayet Tirmizî dönemlerinde bu sayının 4 gibi yok denecek kadar az bir rakama düştüğü gözlenmektedir. Bu 4 kişinin tamamını da *mestûr* olarak nitelemiş olduğu¹⁶⁹ da ayrıca dikkat çekmektedir. Bunu ise artık o dönemlerde isnâdların genel anlamda bilinir hale geldiği ve kimliği bilinmeyen (*mechûlü'l-ayn*) râvilerin kalmadığı ile izah etmek mümkündür.

¹⁶⁹ O dört kişi de şunlardır:1- Ahmed b. Abdülvâhid b. Yezîd el-'Ukaylî el-Cevberî (öl. 305) (İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 120); 2- Ahmed b. Yezîd b. Ravh ed-Dârî el-Felistînî. (İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 124); 3- Muhammed b. Eflah b. el-Muğîre el-Ensârî el-Mevsilî. (İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 499); 4- Muhammed b. Amr el-Hadesânî (Süneyd b. Davud'dan rivâyette bulunan) (İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 530).

Tablo 2: Mechûl Râvilerin Yoğunlaştığı Dönem ve Tabakalar

H. ...-100		H. 100-200						H. 200-...			
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
	18	204	87	56	217	179	61	34	30	13	4

Diğer taraftan bu tablo, oryantalist gelenek içerisinde Joseph Schacht (öl. 1969) tarafından ortaya atılan ve G.H.A. Juynboll (1935-2010) tarafından geliştirilen müşterek râvi (common link) teorisi açısından da problem teşkil etmektedir.¹⁷⁰ Dolayısıyla iddia edildiği gibi, kendi ürünü olan metne otorite kazandırma amacıyla metni de isnâdı da uydurup tedâvüle sokan kişi müşterek râvi olsaydı, bu durumda müşterek râvi ile Hz. Peygamber arasındaki isnâdlarda mechûl râvilerin bulunmaması daha makul olurdu. Oysa mechûl râvilerin özellikle h. ikinci asrın yarısına (tebe-i tâbiûnin büyüklerinin olduğu tabakaya) kadar olan isnâdlarda yoğunlaştığı görülmektedir. Bu durum ise müşterek râvi teorisinin tutarsızlığını gösteren önemli bir unsur olarak durmaktadır.¹⁷¹

Sonuç

İbn Hacer'le birlikte, kendisinden tek kişinin rivâyette bulunduğu ve ismi belirtilmiş râvinin *mechûlü'l-ayn*; kendisinden iki veya daha fazla râvinin rivâyet ettiği ve tevsik edilmemiş râvinin *mechûlü'l-hâl* (*Mestûr*) olarak nitelenmesi yerleşmiş bir kabul olarak görülse de kavramın gelişim sürecindeki uygulama ve kullanımlara bakıldığında buradaki sayının esasen râvinin tanınması, hadis rivâyetindeki ehliyetinin tespiti çerçevesinde ifade edildiği söylenebilir. Nitekim Hanefî usûlcülerine göre de *mechûl râvi* kavramının tamamen hadis rivâyetinde tanınmış biri olup olmamaya alakalı bir kavram olarak değerlendirildiği anlaşılmaktadır.

¹⁷⁰ Müşterek râvi teorisinin tenkidi için bk. Fatma Kızıl, *Müşterek Ravi Teorisi ve Tenkidi* (İstanbul: İsam Yayınları, 2014).

¹⁷¹ Müşterek râvi teorisi açısından mechûl ve mübhem râvilerin isnadlardaki yeri hakkındaki bu tespit ve değerlendirme için bk. Harald Motzki, *İsnâd ve Metin Bağlamında Hadis Tarihlendirme Metodları*, trc. Bekir Kuzudişli (İstanbul: İz Yayıncılık, 2011), 30-33.

Diğer taraftan Hanefî usûlcülerine göre *mechûl* ile *mestûr* arasında kavramsal mâhiyet açısından önemli bir fark olmadığı, ancak bu kavramların kullanımında bir farklılık ortaya çıktığı görülmektedir. Buna göre *mechûl râvi* kavramı sahâbe dahil olmak üzere ilk üç nesildeki râviler için kullanılmasına karşılık *mestûr râvi* kavramı daha sonraki dönem râvileri için kullanılmaktadır.

Mechûl râvi adâlet durumu bilinmediği için prensipte zayıf olsa da rivâyetinin hükmü hakkında hadisçilerden mutlak kabul ve mutlak red şeklide görüşler nakledilmiş olmakla birlikte, meselenin mutlak ve küllî bir hüküm olarak değil de rivâyetler çerçevesinde birtakım kayıtlarla ve cüzî olarak ele alınmasının daha isabetli olduğu anlaşılmaktadır. Buna göre râvinin bulunduğu tabaka, rivâyetin özel durumu, söz konusu râviden hadisi rivâyet eden kişinin kimliği gibi hususlar önem arz etmektedir. Diğer taraftan isnâdında *cehâlet* vasfını hâiz bir râvi bulunması nedeniyle zayıf görülen bir hadisin kuvvetçe kendine denk ya da daha üst mertebede başka isnâdlarla gelen *mütâbi*' ya da *şâhid*lerinin olması durumunda zayıflığın bertaraf edilebileceği ve bu sayede *mechûl râvinin* rivâyetinin *hasen* mertebesine çıkabileceği ve ahkâmda delil olarak kullanılabileceği söylenebilir.

Hanefî usûlcülerine göre ise ilk üç nesilde zâhirî adâlet esas alınarak *mechûl râvinin* rivâyeti hakkında genel anlamda olumlu yaklaşım söz konusu olmakla birlikte kıyâsa uygun olup olmaması ve ikinci nesilde nasıl telakkî edildiği hususları önem arz etmektedir. O halde *mechûl râvinin* rivâyetinin, kıyâs ya da selefin kabûlü gibi ilâve bir destekle desteklenmediği müddetçe mutlak anlamda hüccet olduğu söylenemez. İlk üç nesilden sonraki *mechûl (mestûr) râvi* için ise zâhirî adâlet sabit olmadığı için prensipte *mestûr râvinin* rivâyeti için olumsuz yaklaşım söz konusudur.

İbn Hacer'in *Takrîbu't-Tehzîb*'i çerçevesinde Kütüb-i sitte özeline yapılan araştırma neticesinde tespit edilen 784 *mechûl râviden* Buhârî ile Müslim'in *Sahîh*lerinde yer alan 12 râvinin rivâyetlerinin, Buhârî'nin muallakâtı, babların terâcimi ya da *mütâbi*' ve *şâhit* olarak getirilen hadisler arasında yer aldıklarının tespiti, söz konusu iki eser için de herhangi bir zayıflık sebebi olmadığını ortaya koymuştur.

Diğer taraftan *meçhul râvilerin* özellikle h. birinci asrın sonlarından itibaren h. ikinci asrın yarısına kadar olan isnâdlarda yoğunlaşmış olması müşterek râvi (common link) teorisinin tutarsızlığını gösteren önemli bir unsurdur. Zira yapılan bu araştırmada *Mechûl râvilerin* en yoğun olduğu dönemlerin tâbiînin orta tabakası olan üçüncü tabaka, altıncı tabaka ve tebe-i tâbiînin büyükleri olan İmam Mâlik ve Süfyân-ı Sevrî gibilerinin olduğu yedinci tabakalar olduğu, tebe-i tâbiînin orta tabakasından sonra ise *mechûl râvi* sayısının önemli ölçüde düştüğü ve nihayet Tirmizî dönemlerinde bu sayının 4 gibi yok denecek kadar az bir rakama gerilediği gözlenmiştir. O halde isnadların oluşumu Schacht ve Juynboll'un düşündüğü gibi müşterek râvinin isnâdı uydurması şeklinde gerçekleşmiş olsaydı müşterek râvi ile Hz. Peygamber arasındaki isnadlarda *mechûl râvilerin* bulunmaması teorisinin gerçekliği açısından daha makul olurdu.

Kaynakça

Ahmed Muhammed Şâkir. *el-Bâ'isü'l-hasîs şerhu İhtisârî ulûmi'l-hadis.* nşr. Fâzıl Mahmud. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1432/2011.

Ahmed Naim. *Hadis Usûlü.* İstanbul: Ravza Yayınları, 2009 (Tecrid-i sarîh tercümesi mukaddimesi).

Ahsîkesî, Hüsâmüddîn Muhammed b. Muhammed b. Ömer. *Muntehabü'l-Hüsâmî (en-Nâmî* adlı şerhi ile birlikte). Pâkistan: Mek-tebetü'l-Büşrâ, 1433/2012.

Ali el-Kârî. *Şerhu şerhi Nuhbeti'l-Fiker.* nşr. Muhammed Nizar Temîm, Heysem Nizar Temîm. Beyrut: Dâru'l-Erkam, ts.

Âşıkkuşlu, Emin. "Meçhul". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 28/286-288. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

Aydın, Osman. "Râvînin Adâletine İlişkin Hususiyetler Bağlamında Buhârî'nin Hadis Ricâline Yaklaşımı "el-Câmiu's-Sahîh Öze-linde". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi.* (2017) 16/32, 760-763.

Aydınlı, Abdullah. *Hadis İstılahları Sözlüğü.* İstanbul: İFAV, 2013.

- Begavî**, Ebû Muhammed el-Hüseyn b. Mesûd b. Muhammed el-Ferrâ. *et-Tehzîb fî fıkhi'l-Îmâm eş-Sâfiî*. nşr. Âdil Ahmed Abdülmevcûd, Ali Muhammed Muavvad. 8 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418/1997.
- Bikâ'î**, Burhâneddîn İbrahim b. Ömer. *en-Nüketü'l-vefiyye bi mâ fi şerhi'l-Elfiyye*. nşr. Mâhir Yasin el-Fahl. Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1428/2007.
- Buhârî**, Alâüddîn Abdülazîz b. Ahmed. *Keşfu'l-esrâr 'an Usûli Fahirî'l-İslâm el-Pezdevî*. nşr. Abdullah Mahmud Muhammed Ömer. 4 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418/1997.
- Buhârî**, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *el-Câmi'u's-sahîh*. thk. Sâlih b. Abdulaziz. 1 cilt. Riyâd: Dâru's-selâm, 1421/2000.
- Cessâs**, Ahmed b. Ali er-Râzî. *el-Fusûl fi'l-Usûl*. nşr. Uceyl Câsim en-Neşemî. 4 cilt. Kuveyt: Vizâretü'l-Evkâf ve'ş-Şu'ûni'l-İslâmiyye, 1414/1994.
- Cezâirî**, Tâhir b. Sâlih b. Ahmed. *Tevcîhu'n-nazar ilâ usûli'l-eser*. nşr. Abdulfettâh Ebû Gudde. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1430/2009.
- Cüveynî**, Ebu'l-Me'âlî Abdümelik b. Abdullah b. Yusuf. *el-Burhân fî usûli'l-fikh*. nşr. Abdülazîm ed-Dîb. 2 cilt. Devha [Doha]: Câmî'atu Katar, 1399.
- Dârekutnî**, Ali b. Ömer. *Sünenü'd-Dârekutnî*. nşr. Şuayb Arnavut vd. 6 cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1424/2004.
- Debûsî**, Ebû Zeyd Ubeydulah b. Ömer. *Takoîmü'l-edille fî usûli'l-fikh*. nşr. Halîl Muhyiddîn el-Meys. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1421/2001.
- Ebû Dâvud**, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî. *Sünenü Ebî Dâvud*. thk. Sâlih b. Abdulaziz. Riyâd: Dâru's-selâm, 1421/2000.
- Ebû Gudde**, Abdulfettâh. *Hamsü resâil fî ulûmi'l-hadis*. Beyrut: Dâru'l-Beşâir, 1431/2010.

- Emîr es-San'ânî.** *Tavzîhu'l-efkâr li me'ânî tenkîhi'l-enzâr.* thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd. 2 cilt. Medine: el-Mektebetü's-Selâfiyye, ts.
- Eren,** Mehmet. *Hadis İlminde Ricâl Bilgisi ve Kaynakları.* İstanbul: İSAM, 2012.
- Erul,** Bünyamin. "Cehâletü'r-Râvî Açısından Sahâbînün Durumu". *İslâm Medeniyetinin Kurucu Nesli Sahâbe: Sahâbe Kimliği ve Algısı, Tebliğ ve Müzâkereler, Tartışmalı İlmî Toplantı, 27-28 Nisan 2013.* 2013, 167-184.
- Gavrî,** Seyyid Abdülmâcid. *İlmu'r-Ricâl: Ta'rîfuhû ve kütübühû.* Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1433/2012.
- Hatîb el-Bağdâdî,** Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Sâbit. *el-Kifâye fi ma'rifeti usûli ilmi'r- rivâye.* nşr. Ebû İshak İbrahim ed-Dimyâtî. 2 cilt. Kâhire: Dâru'l-Hüdâ, 1423/2003.
- İrâkî,** Zeynüddîn Abdurrahîm b. el-Hüseyn. *et-Takyîd ve'l-Îzâh şerhu Mukaddîmeti İbni's-Salâh.* nşr. Muhammed Rağîb et-Tabbâh. Beyrut: Dâru'l-Hadis, 1405/1984.
- İrâkî,** Zeynüddîn Abdurrahîm b. el-Hüseyn. *Şerhu't-Tebîr ve't-tezkire.* nşr. Abdüllatif el-Hümeym, Mâhir Yâsin Fahl. 2 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1423/2002.
- İtr,** Nüreddîn. *Menhecü'n-nakd fi ulûmi'l-hadis.* Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1399/1979.
- İbn Cemâ'a,** Bedreddîn Muhammed b. İbrahim. *el-Menhelü'r-revî fi muhtasari ulûmi'l-hadisi'n-nebevî.* nşr. Muhyiddîn Abdurrahman Ramazan. Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1406/1986.
- İbn Emîru Hâc.** *et-Takrîr ve't-Tahbîr.* nşr. Abdullah Mahmud Muhammed Ömer. 3 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1419/1999.
- İbn Hacer el-'Askalânî.** *Fethu'l-bârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî,* nşr. Muhibbuddîn el-Hatîb. 13 cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1379.
- İbn Hacer.** *Nüzhetü'n-nazar.* thk. Abdullah b. Dayfullah. Medine: Câmi'atü Tayba, 1422/2001.

- İbn Hacer.** *Takrîbu't-Tehzîb*. nşr. Muhammed Avvâme. Beyrut: Dâru'l-Yüsr, 1433/2012.
- İbn Hacer.** *Tehzîbu't-Tehzîb*. 4 cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1435/2014.
- İbn Hazm,** Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Sa'îd el-Endülûsî. *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*. nşr. Ahmed Muhammed Şâkir. 8 cilt. Beyrut: Dâru'l-Âfâk el-Cedîde, ts.
- İbn Manzûr,** Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrerem b. Ali el-Ensârî. *Lisanü'l-Arab*. 15 cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, ts.
- İbn Nüceym,** Zeynüddîn b. İbrâhim, *Fethu'l-gaffâr bi şerhi'l-Menâr*, 3 cilt. Kahire: Matba'atu Mustafa el-Bâbi el-Halebî, 1355/1936.
- İbn Receb** el-Hanbelî. *Şerhu İleli't-Tirmizî*. nşr. Nûreddîn Itr. 2 cilt. Beyrut: Dâru'l-Melâh, 1398/1978.
- İbnü'l-Hanbelî,** Radiyyüddîn Muhammed. *Kafou'l-eser fî safvi ulûmi'l-eser*. nşr. Abdulfettah Ebû Gudde. Beyrut: Mektebü'l-Matbû'âti'l-İslâmiyye, 1430.
- İbnü'l-Kayyım el-Cevziyye.** *Zâdü'l Me'âd fî hedy-i hayri'l-'ibâd*. nşr. Şuayp Arnavut, Abdülkadir Arnavut. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1430/2009.
- İbnü's-Salâh,** Ebû Amr eş-Şehrezûrî. *Ulûmü'l-hadis*. nşr. Nûreddîn Itr. Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1406/1986.
- Kâkî,** Kıvâmüddîn Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Hucendî. *Câmiu'l-esrâr fî şerhi'l-Menâr*. nşr. Fadlurrahman Abdulfagûr el-Efgânî. 5 cilt. Mekke: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 1426/2005.
- Kandemir,** M. Yaşar. "İbn Hacer el-Askalânî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/ 514-531. Ankara: TDV Yayınları, 1999.
- Kaya,** M. Fatih. *Hadis Usûlünde İhtilât*. İstanbul: Rihle Kitap, 2011.
- Kızıl,** Fatma. *Müşterek Ravi Teorisi ve Tenkidi*. İstanbul: İsam Yayınları, 2014.

Küçük, Râşit. "Abâdile". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/7. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.

Leknevî, Abülhayy. *er-Ref' ve't-tekmîl fi'l-cerh ve't-ta'dîl*. thk. Abdül-fettah Ebû Gudde. Beyrut: Mektebü'l-Matbû'âti'l-İslâmiyye, 1425/2004.

M. Tâhir Nûr Velî. *el-Hülâsa fî kütübi ricâli'l-hadis*. Mekke: y.y., ts.

Molla Fenârî. *Fusûlü'l-bedâyi' fî usûli's-şerâ'î*. 2 cilt. İstanbul: Âsitâne kitabevi, ts.

Motzki, Harald. *İsnâd ve Metin Bağlamında Hadis Tarihlendirme Metotları*. trc. Bekir Kuzudişli. İstanbul: İz Yayıncılık, 2011.

Müslim, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî. *el-Câmi'u's-sahîh*. thk. Sâlih b. Abdulaziz. Riyâd: Dâru's-selâm, 1421/2000.

Nesefî, Ebû'l-Berekât Abdullah b. Ahmed. *Keşfu'l-esrâr şerhu'l-musannif 'ale'l-menâr (Nûru'l-envâr ile birlikte)*. 2 cilt. İstanbul: el-Mektebetü'l-Hanîfiyye, ts.

Nevevî, *et-Takrîb ve't-teysîr li ma'rifeti süneni'l-beşîri'n-nezîr*. nşr. Muhammed Osman el-Haşî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, 1405/1985.

Nevevî, Muhyiddîn b. Şeref. *Ravzatü't-tâlibîn ve 'umdetü'l-müftîn*. nşr. Züheyr eş-Şâviş. 12 cilt. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1412/1991.

Pezdevî, Fahru'l-İslam Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed. *Kenzu'l-ousûl ilâ ma'rifeti'l-usûl (Keşfu'l-esrâr ile birlikte)*. 4 cilt. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418/1997.

Râfiî, Abdülkerîm b. Muhammed. *el-Azîz şerhu'l-Vecîz*. nşr. Ali Muhammed Muavvad, Âdil Ahmed Abdülmevcûd. 13 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1417/1997.

Sehâvî, Şemsüddîn Ebu'l-Hayr Muhammed b. Abdurrahman. *Fet-hu'l-muğîs bi şerhi Elfıyeti'l-hadis*. nşr. Abdülkerîm b. Abdullah, Muhammed b. Abdullah. 5 cilt. Riyâd: Dâru'l-Minhâc, 1426.

- Serahsî**, Ahmed b. Ebû Sehl. *Usûlü's-Serahsî*. nşr. Ebu'l Vefâ el-Efgânî. 2 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1414/1994.
- Süyûtî**, Abdurrahman b. Ebî Bekir. *Tedrîbu'r-râvî fi şerhi Takrîbi'n-Nevâvî*. nşr. Nazar Muhammed el-Faryâbî. Beyrut: Müessesetü'r-Reyyân, 1430/2009.
- Şâfiî**, Muhammed b. İdrîs. *er-Risâle*. nşr. Abdülfettâh Kebbâre. Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 1431/2010.
- Şahyar**, Ayşe Esra Ağırakça. *Zayıf Hadis*. İstanbul: Akademi Yayınları, 2011.
- Şeybânî**, Muhammed b. el-Hasan. *el-Asl*. nşr. Muhammed Boynukalın. 12 cilt. Beyrut: Dâru İbni Hazm, 1433/2012.
- Tânevî**, Muhammed Ali. *Keşşâfû istilâhâtî'l-fünûn ve'l-ulûm*. nşr. Ali Dehruç. Beyrut: Mektebetü Lübnan, 1416/1996.
- Tîbî**, Hüseyin b. Abdullah. *el-Hülâsa fi usûli'l-hadis*. nşr. Subhî es-Sâ-merrâî. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1405/1985.
- Yücel**, Ahmet. "Cehâletü'r-Râvî ve İlgili Terimler". *İLAM Araştırma Dergisi*. 1/2 (1996), 145-160.
- Zehebî**, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed. *Dîvânü'd-Du'afâ ve'l-Metrûkîn*. nşr. Hammad b. Muhammed el-Ensârî. Mekke: Mektebetü'n-Nehda, 1387/1967.
- Zekeriyyâ el-Ensârî**, Ebû Yahya Zeynüddîn. *Fethu'l-bâkî bi şerhi Elfiyeti'l-İrâkî*. nşr. Hâfız Senâüllah ez-Zâhidî. Beyrut: Dâru İbni Hazm, 1420/1999.
- Zemâhşerî**, Ebü'l-Kâsım Mahmud b. Ömer. *el-Keşşâf 'an hakâiki gavâmidit-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fi vücûhi't-te'vîl*. nşr. Âdil Ahmed Abdulmevcûd v.d. 6 cilt. Riyad: Mektebetü'l-Ubeykân, 1418/1998.
- Zerkeşî**, Muhammed b. Bahadır eş-Şâfiî. *el-Bahru'l-muhît fi usûli'l-fikh*. nşr. Abdulkadir Abdullah el-Ânî. 6 cilt. Beyrut: Dâru's-Safve, 1413/1992.

